

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ
ВИКЛАДАННЯ**

ПОДІЇ ГОЛОКОСТУ В УКРАЇНІ

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти “бакалавр”

Виконала: студентка 4 курсу 13-441 групи

Спеціальності 032 Історія та археологія

Освітньо-професійної програми

«032 Історія та археологія»

Сапога Катерина Юріївна

Керівник: к.і.н., доцент Кузовова Н. М.

Рецензент: к.і.н., доцент Геринбург О. В.

Херсон – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження	7
1.1. Стан наукової розробки теми.....	7
1.2. Джерельна база дослідження.....	13
РОЗДІЛ 2 Події Голокосту на території України	20
2.1 Передумови Голокосту.....	20
2.2 Основні події Голокосту.....	26
РОЗДІЛ 3 Особливості подій Голокосту на Херсонщині	34
3.1 Загальні відомості про Голокост на території Херсонщини.....	34
3.2 Відображення події Голокосту в спогадах населення Херсонщини.....	39
ВИСНОВКИ	48
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	51
ДОДАТКИ	
Додаток А	62
Додаток Б.....	63
Додаток В.....	64
Додаток Г.....	65
Додаток Д	66
Додаток Е.....	67

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Голокост – регулярне переслідування та знищення європейського єврейства нацистською Німеччиною та колабораціоністами за період з 1939 по 1945 рік; геноцид євреїв у часи Другої світової війни. Жертвами зазвичай вважаються й інші етнічні та соціальні групи, переслідувані нацистами і знищені за приналежність до цих груп (цигани, геї, масони, безнадійно хворі тощо).

Тема Голокосту в Україні є однією з найскладніших. У вивченні історії Голокосту після здобуття Україною незалежності зроблено багато. Найбільше досягнення – те, що ця тематика стала об'єктом вивчення, порівняно з періодом радянської історіографії. Актуальність даної теми зумовлена активними процесами інформатизації суспільства, що набувають значних масштабів у наш час. Інтернет формує уявлення не лише про сучасність, але й впливає на сприйняття соціумом історичних подій. Інтерес користувачів Інтернету концентрується на темах, що мали величезні історичні наслідки, таких як Голокост в Україні. Провідником суспільної думки виступають міжнародні інтернет-ресурси, не останнє місце серед них займає Вікіпедія, що є шостим за популярністю сайтом у світі.

Одним із масштабних злочинів керівництва Третього рейху є політика Голокосту. Тому серед багатьох проблем історії Другої світової війни, своєю політичною та науковою значимістю, привертає увагу Голокост єврейського народу України, зокрема Херсонської області. За останній час кількість досліджень з даної теми значно зросла, адже в період радянської влади в історіографії Другої світової війни цьому питанню не приділялось належної уваги. Правду про цю подію в післявоєнний

період ідеологи радянської системи приховували. Тому це питання сьогодні досить актуальне і потребує подальших досліджень.

Предметом дослідження виступають події Голокосту в Україні.

Об'єктом дослідження є політика німецької окупаційної влади в Україні під час Другої світової війни по відношенню до єврейського населення, що згодом отримала назву Голокост, яка характеризувалась регулярними переслідуваннями та знищенням єврейського населення.

Територіальні межі дослідження: територія України, котра майже повністю знаходилася під окупацією нацистської Німеччини в період Другої світової війни. Саме на території України знаходяться всесвітньо відомі місця масового винищення єврейського населення, котрі стали символами Голокосту на території СРСР і Східної Європи (Бабин Яр, Дробицький Яр, Янівський табір і інші). Окрема увага приділена висвітленню подій Голокосту на території Херсонщини, яку не оминула ця трагедія. Її територія на той час входила до складу Миколаївської та Запорізької областей, а на момент основних подій Голокосту, 1941 р., – до складу Генеральної округи Крим (частина Таврії) Райхскомісаріату України.

Хронологічні межі дослідження: 1939-1945 рр. – від початку до завершення Другої світової війни.

Мета та завдання роботи. Метою дослідження є аналіз основних подій Голокосту в Україні та встановлення їх особливостей на теренах Херсонщини, зокрема. Дослідження зосереджено на оцінці ступеню зацікавлення українських істориків певними його аспектами, комплексному аналізі Інтернет-джерел про події Голокосту в Україні за допомогою методів історичного дослідження; аналізі механізмів винищення єврейського населення; порівнянні масштабів трагедії за історичними та статистичними даними; хронологічній систематизації подій.

Для досягнення даної мети поставлені наступні завдання:

- визначити основні тенденції та пріоритетні напрями наукових студій з історії Голокосту в Україні;
- охарактеризувати праці українських науковців за часів незалежної України;
- дослідити джерела про Голокост, з метою встановлення їх достовірності й інформативності для висвітлення теми;
- дослідити передумови та основні події Голокосту на території України;
- вивчити спогади населення Херсонщини про події Голокосту;
- встановити особливості Голокосту на території Херсонщини.

Джерельна база та історіографія питання. Джерела з історії Голокосту складаються з архівних документів, актів Комісій з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, документів обкомів і райкомів, у яких зосереджувалася інформація про діяльність партійних органів та всі сторони суспільного життя, що потрапляли до сфери їх впливу, свідчень очевидців, преси, щоденників, листів, відеодокументів, кінохронік. Свідчення очевидців знаходяться в фондах Державного архіву Херсонської області. Також вони оприлюднені в результаті реалізації проєктів А.Вайнера, В. Заводяного та представлені окремими виданнями, як-то спогадами Чаусовського Еміля про Голокост на Херсонщині [4; 6; 14; 68].

Кінодокументи представлені художніми та документальними стрічками, які містять сюжети про долю євреїв на українських землях протягом нацистської окупації. Переважна більшість цих фільмів була знята в СРСР, серед них – заборонені стрічки згодом опальних режисерів, такі як «Комиссар» О. Аскольдова, «Восточный коридор» В. Виноградова тощо, а також й успішні пропагандистські кінопродукти – «Иванна» В. Івченка, «А зори здесь тихие» С. Ростоцького тощо.

Тему Голокосту періодично підіймають загальноукраїнські періодичні видання. Зокрема, для даного дослідження були опрацьовані сус-

пільно-політичний щотижневик «Дзеркало тижня», культурологічний часопис «І», аналітичне інтернет-видання «Zaxid.net», серія публікацій суспільно-історичного науково-популярного Інтернет-проєкту «Історична правда» тощо.

Публікація джерел на певну тематику засвідчує стійку наукову зацікавленість нею. Ідеться про діяльність організацій, що спеціалізуються на темі Голокосту та пов'язаних з нею дослідженнях (Український центр вивчення історії Голокосту у м. Києві, Всеукраїнський центр вивчення Голокосту «Ткума» у м. Дніпропетровську).

Проблемами Голокосту займаються Ф. Левітас, А. Подольський, М. Тяглий, а також, М. Куницький та Ж. Ковба [33; 43; 46; 72].

У 2000-х роках було захищено кілька дисертаційних робіт з регіональної історії Голокосту Г. Абакуновою, О. Суровцевим, Н. Сугацькою, Ф. Винокуровою. Ю. Радченком [16; 18; 50]. Також питаннями регіональної історії Голокосту займалися: М. Багмет, О. Гриневич, О. Захарченко, А. Корсунська, Ю. Капарулін [30; 68]. У 2011 р. вийшла монографічна робота О. Круглова «Трагедія Бабиного Яру в німецьких документах» [10].

До питання порятунку євреїв на території Райхскомісаріату України, звертається О. Гончаренко та І. Патриляк [22; 41].

Практичне значення роботи полягає у тому, що матеріали даної роботи можуть бути використані при вивченні історії Голокосту в Україні, при підготовці конференцій, семінарів.

Структура роботи складається зі вступу, трьох розділів, які мають по два підрозділи, висновку, списку використаних джерел та літератури й шести додатків.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Голокост вважається однією з найдослідженіших подій світової історії. Кожного року історіографічний доробок поповнюється великою кількістю нових видань, що пов'язані з історією Голокосту, вивченням деяких його аспектів у окремо взятих регіонах, а також у різних дисциплінарних колах. Велике значення тут має державна політика розвинених країн, яку орієнтовано на сприяння дослідженням даного напрямку, як у своїй країні, так і за кордоном.

Дослідження політики Голокосту, яку проводила нацистська Німеччина на території окупованої України, набуло актуальності, а потім і науково-інституційного оформлення тільки в 90-х рр. ХХ ст. Але, незважаючи на короткий проміжок часу, маємо великий доробок вітчизняних дослідників у цьому полі історіографії Другої світової війни. Велика кількість публікацій із цієї тематики спровокувала й появу своєрідних історіографічних робіт, пріоритетною тематикою яких є опрацювання отриманих результатів, з'ясування перспектив подальших досліджень. Саме тому, на сучасному етапі є важливим аналіз історіографії, що присвячена висвітленню проблеми Голокосту в Україні, виявлення рівня інтеграції цієї теми в загальну кількість праць учених, що вивчають історіографію Другої світової війни, а також нацистського окупаційного режиму, який було встановлено на території України.

Специфіка української історіографії Голокосту може виокремлюватися в таких вимірах як загальносвітовий та пострадянський. При роз-

гляді її як елементу пострадянської історіографії, потрібно звертати увагу на принципові відмінності порівняно із західною та ізраїльською історіографією. Інший вимір передбачає порівняння особливостей досліджень із теми Голокосту в Україні з відповідними студіями в інших державах пострадянського простору.

Порівняно з радянським періодом, українська наукова школа з історії Голокосту почала збір джерел з цієї теми, застосування методи усної історії, збір спогадів свідків тих подій та їх сімей, опрацювання архівних матеріалів, що за радянських часів були засекречені.

На сьогодні є доволі широкий перелік спеціальних праць, у яких автори розглядають різні аспекти німецького окупаційного режиму. Автори узагальнюючих і спеціальних монографічних праць з історії окупаційного режиму на території РКУ, роблячи історіографічні огляди, називають окремі праці, проте, аналізуючи цю літературу, в основному обмежуються її переліком і короткими описами. Це стосується монографічних досліджень О. Гончаренка та М. Куницького. Вони розглядають інші проблеми окупаційного режиму і лише побічно приділяють увагу реконструкції подій Голокосту. Проте, дослідники подають настільки ґрунтовну реконструкцію «нового порядку» та соціальних порядків в Україні, впроваджених німцями, що без цього розгляд такої події як Голокост не є можливим.

У праці О. Гончаренка, предметом дослідження є організаційно-правові аспекти функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату Україна, доволі системно реконструйовано репресивно-каральний механізм окупаційних органів влади. Даній темі присвячено роботи Ф. Левітаса, А. Подольського, Ф. Винокурової, а також М. Тягло, що займаються проблемами Голокосту [21]. М. Куницький, досліджуючи проблеми соціально-правового статусу місцевих жителів РКУ, аналізує напрацювання як зазначених вище авторів, так і О. Гончаренка, Н. Сугацької, Ж. Ковби та М. Михайлюк [35]. Відносно невеликий перелік

монографій, автори яких роблять огляд історіографічних доробків попередників, пояснюється декількома обставинами, на які варто звертати увагу, аналізуючи історіографічний аспект проблеми.

По-перше, на вітчизняну традицію історієписання німецького окупаційного режиму впливає практично повна відсутність праць із «єврейською» тематикою в радянський час. Якщо в радянській літературі й згадували про геноцид єврейського населення у період окупації, то в історіографічні праці ця тема ніколи не потрапляла. Практично вивчати історію Голокосту на території України почали лише з 90-х рр. ХХ ст.

По-друге, частина українських дослідників практично повністю ігнорують тематику подій Голокосту, а якщо й називають окремі факти нацистського геноциду єврейського населення, то тільки в контексті катастрофічної долі всіх категорій місцевих жителів, які мешкали на території РКУ. Звичайно, цей підхід застосовують і в історіографічних оглядах. Це пояснюється також темою українсько-єврейських відносин, участю місцевих жителів в переслідуванні жертв нацистів, існуючими міфами про «генетичний український антисемітизм», а також «єврейський більшовизм».

По-третє, відсутність «радянської традиції» у висвітленні питання щодо долі єврейського населення України стала підґрунтям високого ступеня інтеграції сучасних українських дослідників теми Голокосту із зарубіжним науковим дискурсом, вживання цієї групою вчених термінологічного апарату західноєвропейської, ізраїльської та північноамериканської історіографічної традиції, ментальних, теологічних та етнополітичних її аспектів.

По-четверте, не дивлячись на велику кількість публікацій з історії Голокосту в Україні, на сьогодні відчутною є нестача узагальнюючих монографічних досліджень з цієї проблеми. Через це, в історіографічних оглядах згадується про дисертації А. Подольського та Ф. Левітаса, але про безліч їх публікацій в регіональних наукових журналах і збірниках

конференцій навіть не йдеться. До історіографічних оглядів також відноситься аналіз концептуальних праць Я. Хонігсмана та Ж. Ковби, які стосуються території західної України, зокрема дистрикту «Галичина» [31].

Важливими в історіографії проблеми є окремі підрозділи дисертаційних досліджень, а особливо таких, чиїм предметом визначені різні аспекти політики Голокосту на території України. Нагромадження праць вітчизняних авторів у вивченні процесу накопичення знань з визначених проблем відображають історіографічні огляди дисертаційних досліджень А. Подольського, Ф. Левітаса, Ф. Винокурової, О. Гончаренка, Н. Сугацької, О. Тrepкачової. Відповідні історіографічні праці, які присвячено аналізу сучасної історичної літератури з проблем Голокосту на території РКУ, посідають провідне місце в дослідженні теми. Таких праць досить мало. В основному це публікації І. Щупака та Г. Абакунової, О. Гончаренка, С. Єлисаветського, М. Тяглого, К. Долгорученко, А. Медведовської, Д. Слободинського, О. Круглова, С. Гузенкова, А. Подольського [25; 27; 37].

Слід виділити також історіографічні та теоретико-методологічні праці істориків воєнної доби О. Лисенка, Я. Грицака, О. Марущенка, В. Стецкевича, що включають в себе актуальні для подальших досліджень і осмислення подій Голокосту напрацьованих матеріалів [24].

Г. Абакунова, спільно з І. Щупаком – кандидатом історичних наук, директором Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», директором Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» (м. Дніпропетровськ), проаналізувавши напрацювання українських істориків в області дослідження подій Голокосту за 1991 – 2007 рр., виділяють три етапи вивчення проблеми. Їхні хронологічні межі: 1991 – 1995 рр., 1996 – 2000 рр. та 2001 – 2007 рр. відповідно, та четвертий етап, що охоплює 2008 – 2020 рр.

Для першого історіографічного етапу характерною є поява перших публікацій з історії Голокосту та підготовка розробок джерельної бази досліджень. Протягом другого історіографічного етапу проводилась робота над першими монографічними публікаціями та дисертаціями. Регіональні розвідки того часу, за твердженням І. Щупака та Г. Абакунової, стають другорядними, а на перший план виступають праці узагальнюючого характеру, що включають в поле свого дослідження великі регіони, а можливо і всю територію України. Також з'являються роботи, автори яких роблять спробу аналізу міжнаціональних відносин в період Голокосту. Характерною рисою третього етапу є значна кількість публікацій, осмислення трагедії не лише істориками, але й філософами, психологами, а також юристами. В Україні в цей час почали створюватись наукові центри з вивчення Голокосту, деякі з них видавали відповідну наукову літературу. Це наприклад, Всеукраїнський центр вивчення Голокосту «Ткума» у Дніпропетровську, Український центр вивчення історії Голокосту у Києві, Харківський просвітницький центр «Голокост» та Регіональний центр вивчення Голокосту у Львові [54].

Дослідники зауважують, що матеріалу по окремих регіонах велика кількість, а праць, які узагальнюють, систематизують та аналізують їх, вкрай мало. У своєму аналізі досліджень, І. Щупак та Г. Абакунова виділяють розбіжності в підходах різних істориків до розкриття теми, певний суб'єктивізм в оцінці джерел, які використовуються. Ще однією проблемою є інтерпретація джерел, які подаються істориками-професіоналами та істориками-аматорами. Нерідко відсутність професіоналізму в працях аматорів позначається на науковому рівні висвітлення історичних подій або явищ.

К. Долгорученко, досліджуючи регіональні елементи історіографії пропаганди в генеральному окрузі «Дніпропетровськ» у контексті юдофобського напрямку періодичної преси, виокремлює низку праць сучасних дослідників: М. Тягло, О. Салати, Ю. Смілянської, Ф. Винокуро-

вої, О. Гончаренка, Н. Сугацької та інших. Вона виділяє три етапи української історіографії Голокосту та розгляду проблем окупаційної пропаганди. Перший історіографічний період тривав за К. Долгорученко тривав з 1991 р. по 1995 р. Але вона не називає праць, центральною темою яких фігурувала б окупаційна пропаганда. Другий етап розвитку української історіографії тривав з 1996 р. по 2000 р. В цей час з'явилися елементи відображення антисемітської пропаганди в українській періодиці. Це стосується робіт А. Подольського, О. Круглова, М. Тяглого та Ю. Смілянської. Третій період продовжувався з 2001 по 2006 рр., тоді було опубліковано багато праць з цієї теми [26].

Четвертий період – 2008-2020 рр. – включає сучасний доробок науковців та характеризується освоєнням теми Голокосту засобами нових комунікаційних ресурсів. Це, насамперед, проведення різнопланових наукових конференцій, симпозіумів, семінарів з різних питань Голокосту. Вони стали новими формами обговорення теми, що дало змогу встановити тісні наукові контакти зі вченими з різних країн. У результаті цього покращено якість історичних досліджень, створено умов для подолання герметичності вітчизняної історіографії. Це дало нові ракурси розуміння того, як відбувалося знищення євреїв на українських землях. Серед дослідників можна назвати: розвідки А. Подольського, А. Портнова, О. Іванової та М. Тяглого, що стосуються переважно різних аспектів збереження пам'яті про Голокост в Україні, мають згадки про аналогічні процеси в інших країнах, а також праці А. Вагнера, О. Гончаренка, Р. Михальчука, В. Суковатої, І. Щупака [3; 38; 44; 52; 53].

У вивченні історії Голокосту з початку 1990-х рр. в Україні зроблено немало. Помітною відмінністю української історіографії від радянської є те, що ця тема стала спеціальним об'єктом дослідження, водночас в Україні почала формуватися наукова школа з історії Голокосту.

С. Гузенков, також робив спроби аналізу української історіографії Голокосту, по суті, не маючи інформації про праці, що з'явилися в Укра-

їні. Звичайно, аналізуючи історіографію без розуміння її змісту, зробив висновок, що у вітчизняній історіографії й є тенденції до розгляду геноциду євреїв тільки у контексті злочинів нацистів, не дивлячись на те, що перехід України від об'єкту до суб'єкту історичного процесу протирічить стратегічній меті української історіографії [25].

Отже, позитивом, є поява рецензій на роботи сучасних українських дослідників, що показує актуальність теми Голокосту. Традиційною стала публікація рецензій на захищені в Україні дисертаційні роботи з проблем Голокосту в науковому виданні «Голокост і сучасність». Ініціатором такого підходу став Український центр вивчення Голокосту, керівник якого А. Подольський. Не менш важливим є те, що на сторінках цього журналу, а також інших спеціалізованих видань (наприклад, «Проблеми Голокосту», що видає Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» (керівник – І. Щупак), з'являються багато оглядів праць, присвячених проблемі.

1.2. Джерельна база дослідження

В українській історичній науці виділяють дві історіографічні школи: радянську та сучасну національну. Особливою ознакою притаманною радянській історіографії були старання приховати від суспільства катастрофічні події, що сталися на окупованій території України у 1941 – 1944 рр. Національна історіографічна школа Голокосту існує і у самодостатньому вигляді і в межах одного з напрямів вітчизняної історіографії Другої світової війни. Це підтверджує велика кількість публікацій в наукових виданнях та у збірниках вузькоспеціалізованих наукових конференцій. Прикладами узагальнюючих монографій є праці Ф. Леві-

таса та Ж. Ковби, а також спільна монографія «Катастрофа та опір українського єврейства» М. Шитюка та Н. Сугацької, яка висвітлює події Голокосту на півдні України.

За роки незалежності нашої держави вивчення теми Голокосту в Україні пройшло серйозний шлях від незначних краєзнавчих до серйозних дисертаційних і монографічних праць з репрезентативною джерельною базою [31]. За цей час зміни відбулися у методологічних підходах. Це відображено у поступовому відході від віктимної парадигми, що до певного часу була провідною у вивченні Голокосту, а також у більшій кількості звернень дослідників до зарубіжної історіографії. Серйозним здобутком еволюції української історіографії є спроба вчених інтегрувати геноцид євреїв у контекст різноманітних сюжетів з життя місцевого населення, зрозуміти їх відношення до того, за чим вони мали спостерігати, та їх реакцію на це.

Перш за все історіографію Голокосту в Україні почали аналізувати у широких загальних історичних працях з історії Голокосту. На сьогодні існують і суто історіографічні дослідження, з них можна виділити праці М. Тягло, І. Щупака, Г. Абакунової. Одним з останніх історіографічних оглядів був представлений російською дослідницею Н. Горенштейн, де вона мимохідь характеризує українську історіографію Голокосту, обмежуючись переліком декількох прізвищ, адже її дослідження загальне [23].

А. Медведовська, роблячи огляд сучасної вітчизняної літератури із проблем Голокосту, пропонує розгляд робіт, у яких відображаються певні аспекти життя єврейського населення під час нацистської окупації. Дослідниця зосереджується на тому, що роботи, в яких сюжети знищення єврейського населення входять в повсякденне життя населення України під німецькою окупацією, більш об'єктивні, у порівнянні з тими, що зосереджують увагу на переслідуванні та екстермінації без чіткого соціального контексту [37].

Велика кількість публікацій з дослідження української історіографії Голокосту, належить А. Подольському. Він не тільки робить аналіз напрацювань сучасних науковців, але й прагне визначення концептуальних питань, наприклад наскільки історіографія Голокосту проникла в науковий простір України та стала невід'ємною частиною вітчизняної історіографії; яке місце займає єврейська спадщина, українсько-єврейські взаємозв'язки, єврейська культура в українській історії та історіографії [44].

Аналіз розвитку студій з Голокосту, визначення найпоширеніших тенденцій та пріоритетних напрямів наукових дискусій базується на працях, що вийшли у XXI ст. і можуть відображати сучасну історіографічну ситуацію. Серед таких виокремлюється декілька груп за проблемно-тематичним критерієм:

- механізми винищення євреїв у контексті політики нацистської влади на окупованих територіях України;
- Голокост у контексті міжнаціональних відносин, що склалися на території України напередодні та протягом війни;
- реакція місцевих жителів на дискримінацію та винищення єврейського населення.

У свою чергу остання група передбачає 3 основні підгрупи: допомога євреям, байдужість, участь у Голокості. Як окрему групу варто виділити археографічні публікації документальних і нарративних джерел, які також є складовою сучасної історіографії. Протягом двох років з 2008 по 2010 рік під редакцією О. Круглова видали 4 збірки документів про злочинні дії оперативних груп і команд поліції безпеки та СД на окупованих територіях СРСР у 1941 – 1944 рр. До них входили переклади німецькомовних документів забезпечені необхідними коментарями. Заслугують уваги й опубліковані в науковому журналі «Голокост і сучасність» (2010, № 1) роботи: «Збройний виступ євреїв у Янівському таборі в інформаційних звітах українських і польських націоналістів» під реда-

кцією і з коментарями О. Гогуна та Ж. Ковби; там же опубліковані спогади й інтерв'ю жительки м. Харків у праці «Нацистська окупація та Голокост у Харкові», автор якої Ю. Радченко.

Протягом 2007–2012 рр. видано 5 збірок зі спогадами свідків Голокосту під назвою «Відродження пам'яті», які укладено і опубліковано Всеукраїнським Центром вивчення Голокосту «Ткума».

Роботи, які присвячено питанню безпосередньої реалізації нацистської політики тотального знищення єврейського населення, зазвичай виконуються за матеріалами місцевих архівів і географічно обмежуються одним конкретним регіоном.

У 2005–2006 рр. відбувся захист кількох дисертаційних робіт з регіональної історії Голокосту. Це були праці О. Гончаренка (Голокост на Київщині), О. Суровцева (Голокост на Буковині), Н. Сугацької (Голокост на Півдні України), Ф. Винокурової (Голокост на Вінничині). Дослідником Голокосту на Харківщині є молодий історик Ю. Радченко, в доробку якого вже є кілька відповідних публікацій.

У 2011 році видано монографію О. Круглова «Трагедія Бабиного Яру в німецьких документах» [10]. Дане дослідження базується на німецькомовних джерелах, переважно вперше долучених до наукового обігу в перекладі. Дослідник робить поетапний опис усього механізму акцій знищення євреїв у Бабиному Яру, починаючи від підготовки злочину і до приховування його слідів.

М. Гон велику кількість своїх праць присвятив темі вивчення українсько-єврейських відносин у Галичині у період між двома світовими війнами та напередодні німецької окупації зокрема [19; 20]. Така ж проблема розглядається М. Андрійчуком у публікації «Українсько-єврейські взаємини на Західній Волині напередодні та в роки Другої світової війни». Серйозний внесок у дослідження даної проблеми зробила Ф. Винокурова. Дослідниця вивчає Голокост на Вінничині та має безпосередню можливість інтегрувати у свої праці чинник міжетнічних відносин, як

наприклад у її публікації «Міжнаціональні відносини на українсько-польському прикордонні у 1939–44 рр.: огляд документальних джерел Державного архіву Вінницької області» [18]. Праці, що представлені у цій групі стосуються Західної України. Це особливий регіон, адже до 1939–1940 рр. він не входив до території Радянського Союзу, на відміну від решти українських земель. Проте щодо Східної та Центральної України подібних досліджень бракує. Потреба в них не викликає сумніву, адже існує багато істотних відмінностей у сприйнятті населенням підрадянської України нацистської ідеології та пропаганди.

В цілому реакція людей, які були змушені спостерігати за переслідуваннями та фізичним знищенням єврейського населення, була різною, починаючи від засудження, відвертого неприйняття, байдужості, до схвалення, або навіть безпосередньої участі. За конкретним проявом реакції свідки Голокосту, не євреї, зазвичай умовно поділяються на три категорії [39]:

- рятівники – ті, які робили спроби надання допомоги приреченим на смерть євреям;
- колаборанти – ті, що допомагали нацистам у справі «остаточного вирішення єврейського питання», зокрема безпосередньо долучалися до екзекуцій;
- байстендерс – найбільш пасивна маса населення, що спостерігала за цими подіями і бездіяла.

Зацікавленість українських науковців до такого аспекту історії Голокосту, як порятунок чи допомога єврейському населенню з боку місцевих жителів, розпочала свій прояв нещодавно. Такі сюжети зазвичай розглядали в межах загальних робіт, присвячених Голокосту, проте лише на рівні констатації та без теоретичних обґрунтувань.

Д. Слободинський, досліджуючи існуючу літературу із проблем порятунку євреїв під час німецької окупації України, зазначає, що це питання в історіографічній спадщині вітчизняних науковців відображалось

в неповній мірі протягом усього післявоєнного періоду, через те що проблема висвітлювалася, зазвичай з одного боку. При цьому приховувався той факт, що єврейське населення, проживаючи здебільшого на території України, становило значний відсоток серед місцевих жителів [48].

У 2009 році видано ґрунтовну монографію Ж. Ковби «Людяність у безодні пекла: поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки “остаточного розв’язання єврейського питання”» [31]. Дослідниця сконцентрувала основну увагу на категорії населення, що допомагали євреям. Використавши документальні джерела та власноруч зібрані спогади, вона включає у своє поле зору більш широку групу людей, ніж та, яка офіційно отримали звання Праведників народів світу. Авторка окремо виділяє категорію осіб, які були страчені за допомогу євреям. Крім цього вона приділяє велику увагу постаті митрополита А. Шептицького, довкола особистості якого жваво дискутують відносно його визнання Праведником народів світу. Проте ця проблема має більше суспільно-політичну суть, аніж науково-історичну.

До питання порятунку єврейського населення, але в іншій зоні окупації, на теренах Райхскомісаріату Україна, звертає свою увагу О. Гончаренко [22]. Він тлумачить акти порятунку як: «окремий вид громадянського опору, спрямований на збереження основ і принципів загальнолюдської моралі» [22, с. 140].

Колабораціонізм, участь українців у єврейських погромах 1941 р., а також акції масового знищення єврейського населення одне з найважливіх, найбільш болючих і найконтroversійніших питань в українській історії загалом. Питання участі легіонів українських націоналістів у вбивствах євреїв і загалом антисемітська сутність ОУН(б) досі дискусійні.

2004 р. вийшло монографічне дослідження І. Патриляка «Військова діяльність ОУН (б) у 1940–1942 роках», що вміщує розділ про участь батальйону «Нахтігаль» у винищенні львівської інтелігенції та євреїв [41]. Він аргументував знайдену велику кількість невідповідностей і від-

вертої фальсифікації у польських та цензурованих радянських джерелах, які було створено задля пропаганди, що вносить додаткову плутанину в цю проблему.

Книга В. В'ятровича «Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи» [17] призвела до дискусії з цього приводу, перш за все через резонанс та велику кількість критики, що вона викликала. В цій праці автор робить спробу спростування вкрай стереотипних уявлень про тотальну участь українських націоналістів у знищенні єврейського населення, а також спростовує антисемітську складову ідеології ОУН(б), щонайменше після 1941 року.

Відповіддю став вихід статті українського та канадського науковців І. Хімки та Т. Курила «Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича «Ставлення ОУН до євреїв: Формування позиції на тлі катастрофи» [36], у якій наведено і зауваження, і контраргументи. Проте позитивним є те, що наукові дискусії з цих питань тривають і досі, до них включається все більше фахових полемістів, що спонукає звернути увагу на незаангажовану аргументовану критику джерел.

Таким чином, сучасна вітчизняна історіографія Голокосту показує певні досягнення щодо інтеграції проблемних питань Голокосту в контексті історії України.

РОЗДІЛ 2

ПОДІЇ ГОЛОКОСТУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

2.1 Передумови Голокосту

Голокост (від англ. TheHolocaust, з дав.-гр. ὁλοκάυστος — «всепалення») - переслідування і масове знищування євреїв і ромів у Німеччині в часи Другої світової війни; систематичне гоніння і знищування європейських євреїв і циган нацистською Німеччиною та колабораціоністами упродовж 1933 - 1945 років; геноцид єврейського народу під час Другої світової війни, наслідком якого стала загибель близько 6 мільйонів осіб [7].

З середини ХХ ст. слово «Голокост» використовували в пресі для позначення хвилі терору проти єврейського населення Європи, яку розпочав Адольф Гітлер. Із середини 50-х років ХХ ст. слово «Голокост» стає загальноживаним щодо політики винищення нацистами в часи Другої світової війни євреїв та інших народів Європи. У такому значенні сучасне слово «Голокост», порівняно з іншим його значенням, пишеться з великої літери.

У масовий вжиток термін «Голокост» введено аж у 1960-х роках завдяки відомому письменнику та громадському діячу Е. Візелю, який відіграв важливу роль у популяризації трагедії європейського єврейства в світовій суспільній думці. У 1970-х рр. на світові екрани вийшов багатосерійний американський фільм «Голокост», що, своєю чергою, сприяло подальшому поширенню цього терміну.

Шоа (івр. שוא — лихо, катастрофа) — термін, що вживається євреями на івриті і рідше на якихось інших мовах щодо позначення політики

німецьких нацистів по планомірному знищенню єврейського етносу. У радянській пресі та публіцистиці ця термінологія поширена не була, але з середини 1980-х рр. починає фігурувати терміни «геноцид» [42] по відношенню до євреїв та «холокауст», який являв собою кальку з англomовного «holocaust».

Відповідно до критеріїв ізраїльського Інституту Катастрофи і Героїзму Яд Вашем, жертвами Шоа вважають тих, «хто проживав на окупованих територіях в умовах нацистського режиму та був знищений чи загинув у місцях масових розстрілів, у таборах, гетто, в'язницях, у притулках, лісах, а також ти хто був убитий під час спроби опору (організованого або ні), як учасник партизанського руху, підпілля, повстання, під час спроб нелегального перетину кордону чи втечі, від рук нацистів і/або їх допомагачів (включаючи місцеве населення або членів)». Також, до їх числа входять ті, «хто знаходився на захоплених територіях і убитий або загинув у результаті безпосереднього зіткнення з озброєними силами Німеччини та її союзників, у результаті бомбардувань, втечі та під час евакуації в 1941-42 рр..» [81].

Традиційно жертвами Шоа вважають 6 мільйонів євреїв Європи [82]. Це число закріплене у вирокax Нюрнберзького трибуналу, але повного поіменного переліку жертв не існує. До закінчення війни нацисти знищували також і сліди від таборів смерті. Збереглися свідчення і про знищення або вивезення поховань людей перед приходом радянських військ. У Національному Меморіалі Катастрофи (Шоа) і Героїзму «Яд ва-Шем» в Єрусалимі знаходяться персональні документи, які свідчать про близько 4 мільйонів жертв, поіменно ідентифікованих.

Коротка єврейська енциклопедія розглядає Голокост в 4 етапи: [49]

1. Січень 1933 — серпень 1939 — від моменту, коли Гітлера призначено рейхсканцлером Німеччини і до нападу на Польщу;

2. Вересень 1939 — червень 1941 — від моменту приєднання західної Польщі до складу рейху і утворення «Генерал-губернаторства» до нападу на СРСР;
3. Червень 1941 — осінь 1943 — від моменту нападу на СРСР і до повної ліквідації гетто на його території;
4. Зима 1943 — травень 1945 — від початку масової депортації євреїв Західної Європи до концентраційних таборів і до кінця війни.

Згідно зі свідченнями співробітника СС Дітера Вислічені Міжнародному трибуналу, переслідування і винищення євреїв поділялося на три фази: перша фаза тривала до 1940 року і повинна була вирішувати єврейське питання в Німеччині та окупованих нею областях за допомогою планового виселення. Другий етап почався з часу концентрації всіх євреїв у Польщі та інших окупованих Німеччиною східних областях у формі гетто. Цей етап продовжувався приблизно до початку 1942 року. Третьою фазою було так зване остаточне вирішення єврейського питання – планомірне знищення єврейського народу. Вислічені свідчив, що під терміном «остаточне рішення» йшлося саме про фізичне знищення євреїв, що він побачив у наказі підписаним Генріхом Гімлером [78].

Перед прийняттям рішення про повне фізичне винищення євреїв, німці користувалися наступною схемою «вирішення єврейського питання»: [83]

- Збір єврейського населення у великих міських районах — гетто;
- Відділення євреїв від не єврейського населення — сегрегація;
- Повне усунення їх із усіх сфер суспільного життя;
- Конфіскація майна євреїв, витіснення їх з усіх сфер економічного життя і розорення;
- Доведення єврейського населення до стану, коли рабська фізична праця буде єдиною можливістю для виживання.

26 березня 1941 року, напередодні вторгнення Німеччини в Радянський Союз, було підписано угоду між армією (вермахтом) і Головним уп-

равлінням імперської безпеки про створення в тилу армії оперативних груп для виконання «особливих завдань», що підкоряються тільки есеівській Службі безпеки (СБ). Угода зобов'язувала вермахт надати айнзацгрупою свободу дій в своєму тилу, а також сприяти їм - постачати всім необхідним, забезпечувати транспортом, оперативною інформацією і т.п.

У травні 1941 року, перед нападом на СРСР, СБ сформувала чотири айнзацгрупи (повна назва: der Sicherheitsdienstes [SD] und der Sicherheitspolizei [SIPO]) - мобільні загони знищення СС, що переміщалися разом з армійськими з'єднаннями під час вторгнення в СРСР в 1941 р, позначені буквами А, В, С і D. Їх завдання було визначено як «умиротворення тилу». Директиви начальника СБ Гейдріха від 2 липня пояснювали, яким чином слід «умиротворити тил»: розстрілювати активних працівників партійно-радянського апарату, «співробітників Комінтерну», а також «євреїв - членів партії, які перебувають на державній службі, і інших радикальних елементів». Всього в чотирьох айнзацгрупах значилося 3 тис. осіб; групи ділилися на рухомі айнзацкоманди [56].

Айнзацгрупа «А» вступила на радянську територію, слідом за групою армій «Північ»; вона зайнялася розстрілом євреїв і радянських працівників в Прибалтиці. Айнзацгрупа «В» йшла за групою армій «Центр» і займалася тим же самим в Білорусії і західній Росії. Айнзацгрупа «С», слідуючи за групою армій «Південь», розстрілювала євреїв на Україні. Айнзацгрупа «D» діяла спочатку в тилу у румунській армії (в липні-серпні в Бессарабії і суміжних районах України), потім в Причорномор'ї і Криму [81].

Есесівці прагнули знищити ту частину єврейського населення, яка могла б організувати опір, і тим самим полегшували собі подальше здійснення «остаточного вирішення».

«Остаточне вирішення» - кодова назва нацистського плану «вирішення єврейського питання» шляхом винищення всього європейського єв-

рейства. Воно було кульмінацією багаторічної антиєврейської політики нацистів - починаючи з ранніх праць Гітлера про необхідність вирішення єврейського питання в Європі. Після приходу до влади в 1930-і рр. нацисти намагалися викликати масову еміграцію євреїв; потім були зроблені зусилля по вигнанню євреїв у відведені для цього області. У 1941 р нацисти приходять до рішення про фізичне знищення євреїв [56].

Наприкінці серпня 1941 року інструкції айнзацгрупою змінилися ще раз. 26-30 серпня в Кам'янець-Подільському Айнзацгрупа «С» розстріляла 23 тис. 600 євреїв, як місцевих, так і тих, яких незадовго до цього депортували сюди угорські окупаційні власті. На цей раз жертвами акції стали всі євреї міста - жінки, чоловіки, діти і люди похилого віку. Почалася кампанія тотальних розстрілів.

У наступному масовому вбивстві євреїв, в Бердичеві, було вбито понад 10 тис. євреїв. 15 вересня 1941 роки команда айнзацгрупи «С» зібрала всіх євреїв міста, відбрала з них 400 «фахівців» (тобто потрібних для вермахту ремісників), а інших, 11-12 тис. осіб, погнала по вулицях міста в сторону військового аеродрому, де біля нього, у 5 кілометрах від міста, євреїв розстріляли у задалегідь виритих ямах.

У 1941—1943 роках Бабин Яр, під час німецької окупації Києва, став місцем масових розстрілів німецькими окупантами мирного населення і радянських військовополонених; циган та євреїв — за етнічною ознакою, а також радянських та партійних активістів, членів Організації Українських Націоналістів (переважно членів ОУН-м), підпільників, заручників, «саботажників» та порушників комендантської години [5].

27 вересня 1941 року, відбувся перший розстріл, коли було розстріляно 752 пацієнта психіатричної лікарні ім. Івана Павлова, яка розміщувалась безпосередньо біля Бабиного Яру [77]. Точне місце розстрілу невідомо.

10 січня 1942 року було страчено близько 100 матросів і командирів Дніпровського загону Пінської військової флотилії, а 18 лютого 1943

року — трьох футболістів київського «Динамо»: Миколу Трусевича, Олексія Клименка та Івана Кузьменка (за деякими даними частина з футболістів були службовцями НКВД, що і стало приводом для розстрілу). Це стало підставою для створення легенди про так званий «матч смерті» після війни. У 1941—1943 роках у Бабиному Яру розстріляно 621 члена ОУН [84], серед них і відому українську поетесу Олену Телігу разом із чоловіком.

Відповідно до звітів Айнзацгрупи «С» за два дні в Бабиному Яру було розстріляно 33 тис. 771 євреїв - дві третини євреїв, що залишилися в місті, окупованому німцями [81]. За даними історика, провідного наукового співробітника Музею історії Києва, відповідального секретаря Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру Віталія Нахмановича, за весь час німецької окупації у Бабиному Яру були розстріляно 90–100 тисяч людей, з них десь 65–70 тисяч євреїв [82].

Трибуналом по айнзацгрупах (англ. The Einsatzgruppen Case) встановлено, що розстріли 29 та 30 вересня 1941-го року в Бабиному Яру виконувала Зондеркоманда 4а Айнзатцгрупи «С» під керівництвом штандартенфюрера СС Пауля Блобеля за підтримки 45-го і 303-го батальйонів німецької поліції (нім. Polizei-Bataillon) порядку полку поліції «Південь» [72].

У публіцистичних статтях різних авторів можна знайти документально не підтверджену інформацію про участь українців у розстрілах, зокрема Буковинського куреня, (якого взагалі на той час не було в Києві) [40].

Вище згадані 45 і 303 батальйони німецької поліції порядку (нім. ordnungspolizei) — це військові підрозділи Третього Рейху, в яких служили тільки німці і які були сформовані на території Німеччини до початку війни з СРСР. Ці 45 і 303 батальйони німецької поліції порядку разом з іншими німецькими батальйонами поліції порядку брали участь в злочинах Голокосту на окупованих німцями територіях.

Крім того, німці на окупованих територіях озброювали українську допоміжну поліцію дуже обмеженою кількістю гвинтівок та патронів до них, не включаючи до озброєння кулеметів, з яких проводилися розстріли у Бабиному Яру [60].

Отже, слово «Голокост» загальноживане щодо політики знищення нацистами в часи Другої світової війни євреїв і інших народів Європи з середини 50-х років ХХ ст. і пишеться з великої літери. Шоа – термін, який вживається євреями на івриті, а також іноді на деяких інших мовах щодо політики німецьких нацистів по цілковитому знищенню єврейського етносу, але у радянській пресі та публіцистиці ця термінологія поширена не була. Есесівська Служба безпеки у травні 1941 року, перед нападом на СРСР, сформувала чотири айнзацгрупи, позначені буквами А, В, С і D. Вермахт надавав айнзацгрупам свободу дій в своєму тилу, а також сприяв їм - постачав всім необхідним, забезпечував транспортом, оперативною інформацією.

2.2 Основні події Голокосту

На початку Другої світової війни до складу СРСР були приєднані Західна Україна, Бессарабія та Північна Буковина [76].

Тут на той час проживало близько 1 млн. євреїв. Перші ж кроки радянської влади на цих землях спричинили зростання антисемітських настроїв серед місцевого населення, зокрема, через різке збільшення частки євреїв у владних структурах усіх рівнів як у зв'язку з тим, що серед кадрів, надісланих зі сходу для партійної роботи, в органи НКВС, суд, прокуратуру, було досить багато євреїв, так і через активну позицію місцевого єврейства, так званих висуванців, які разом з українцями почали

заступати місця, звільнені представниками польської та румунської владної еліти.

Однак і серед репресованих новою владою також було чимало євреїв – представників «ворожих класів». Масовій депортації було піддано 65 тис. євреїв – біженців із Польщі, які відмовилися прийняти радянське громадянство. Впровадження на приєднаних територіях радянської влади призвело до руйнації традиційного способу життя єврейства. З метою збереження єврейської культури і релігії виникла ціла мережа єврейських підпільних організацій та таємних груп. Найбільш активними серед них були різноманітні молодіжні сіоністські організації, зокрема Бетар [61].

Чимало з членів цих груп так само, як і представники лівих єврейських партій, наприклад Бунду, було заарештовано та знищено органами НКВС УРСР при відступі радянської влади влітку 1941 в тюрмах Львова, Добромиля, Стрия, Самбора, Золочева, Луцька, Дубна й інших міст та містечок – серед тогочасних жертв радянського терору, які були закатовані органами НКВС, кількість євреїв сягала 10 %.

Ставлення місцевого населення до гітлерівської політики щодо євреїв було неоднозначним: від виразного осуду до безпосередньої участі в екзекуціях. У перші дні гітлерівської окупації антиєврейські погроми відбулися в десятках міст і містечок Західної України, під час них загинули тисячі осіб, а українська місцева поліція нерідко використовувалася німцями для пошуку, охорони арештованих та знищення євреїв.

Водночас частина українців брала участь у рятуванні євреїв: в Галичині за допомогу євреям гітлерівці стратили 126 осіб. Активну участь у рятуванні євреїв брали священики Української греко-католицької церкви на чолі з митрополитом А. Шептицьким, який особисто переховував у келіях собору святого Юра 15 дорослих євреїв і 150 дітей. Митрополит А. Шептицький був єдиним з церковних ієрархів, хто наважився на відкритий виступ проти гітлерівської політики геноциду проти євреїв: у лю-

тому 1942 він написав листа до рейхсфюрера СС Гімлера з протестом проти винищення євреїв та використання в «єврейських акціях» української поліції [72].

Однією з активних форм опору євреїв гітлерівському геноциду на території України були повстання в гетто та таборах смерті. Влітку–восени 1942 озброєні виступи євреїв відбулися у гетто в містах Мізоч, Луцьк, Кременець. Найбільш підготовленим було повстання 22 вересня 1942 в гетто містечка Тучин. Повстанці підпалили гетто, перерізали дріт і висадили браму. Цим скористалися близько 2 тис. в'язнів, які втекли до лісу.

На Волині восени 1942р. виникли самостійні єврейські загони. Це були загони й групи під керівництвом О. Абугова, М. Місюри, Г. Розенблата, М. Корчева, Е. Бакальчука, М. Конищука (Крука), М. Гендельмана та ін. У складі радянських партизанських з'єднань і загонів, що діяли в Україні, налічувалося близько 3 тис. євреїв, 306 з них були висунуті на командирські посади різного рангу, 26 командували партизанськими загонами і з'єднаннями України. Чимало євреїв служили й у лавах Української повстанської армії, причому не лише як медичний персонал, ремісники з виготовлення та ремонтування зброї, але і як рядові бійці [80].

У складі Червоної армії воювало кілька сотень тисяч євреїв. Внаслідок втрат, що євреї понесли під час Голокосту, їхня частка в складі радянської армії була нижчою за їхню частку в загальній кількості населення СРСР. Наприклад, у військових частинах, що звільняли Україну від вермахту, євреї складали від 0,6 до 1,1 %. Водночас відсоток офіцерів серед євреїв, які воювали в складі ЗС СРСР, був найвищим серед аналогічних показників інших радянських народів. Так, зокрема, у складі 287-ї стрілецької дивізії на квітня 1944 було 66 єврейсько-військовослужбовців, з них 36 офіцерів і 5 сержантів; в 309-й стрілецькій дивізії – з 36 – 22 офіцери. За відсотковими показниками євреям на-

лежала першість серед нагороджених орденами і медалями. 157 євреям було присвоєне звання Героя Радянського Союзу (72 з них були уродженцями України).

В армії євреї здебільшого обіймали такі військові посади як лікарі, інженери, політпрацівники, військові журналісти. Наприклад, серед редакторів фронтових, окружних і армійських газет на кінця 1943 вони посідали друге після росіян місце. Активно працювали євреї в радянському тилу, куди їх було евакуйовано з українських земель (у кордонах 1939) близько 700 тис. осіб [75].

Голокост в Україні — систематичне винищення євреїв на українських територіях, окупованих нацистською Німеччиною в 1941–1944 роках. За період з 1941 до 1945 року на українських землях загинуло близько 3 000 000 цивільних осіб (українців та представників інших етносів), з яких близько 900.000 євреїв, що проживали в Україні [57].

Внаслідок запровадженої російською владою дискримінаційної смуги осілості, переважна більшість євреїв в Російській імперії проживала на українських і польських землях. Так, за даними словника «Голокост» за редакцією Вольфганга Бенца, на 1941 рік в СРСР проживало близько 2 млн євреїв, а за даними Франка Гольчевскі, на час окупації нацистами українських земель тут залишалося близько 1 млн євреїв, тому що багато з них було вивезено в евакуацію за Урал, а чоловіки призовного віку потрапили в Червону армію [68].

29-30 вересня 1941 року в Києві у відповідь на акти саботажу радянських партизанів кийські євреї були зібрані нацистами під приводом переселення й розстріляні в Бабиному Яру.

Між 8 і 19 серпня зондеркоманда 4а Айнзатцгрупи «С» та Ваффен СС знищили у Білій Церкві декілька сотень дорослих євреїв. Діти вбитих спершу були зачинені в будинку на краю міста. 19 серпня частину дітей було вивезено трьома вантажівками за місто й розстріляно. Німецький військовий пастор 295-ої піхотної дивізії проінформував штабного офі-

цера Гельмута Гроскурта про катастрофічний стан дітей. Гроскурт повідомив про ситуацію генерала-фельдмаршала Вальтера фон Райхенау. Гроскуртові була висловлена догана за недовиконання розстрілів євреїв. Усі єврейські діти за наказом офіцера СС були розстріляні українською допоміжною поліцією, оскільки той не хотів морально травмувати власних людей [68].

Доля євреїв Східної України, які не зуміли евакуюватися або піти на схід самостійно, виявилася страшною - більшість з них були вбиті в перші тижні окупації. Нацистське «остаточне рішення» проводилося тут досить швидко.

Євреї Маріуполя, що був найважливішим промисловим центром на півдні України, були знищені на десятий день. 8 жовтня 1941 місто було взято німцями, а через десять днів усіх 8,5 тис. євреїв, що залишилися в ньому, розстріляли.

У деяких місцях в східних областях СРСР нацисти створювали гетто, які мало нагадували ті, що німці влаштували в Польщі і на західних радянських територіях. Перш за все, більшість з них існували зовсім недовго. Гетто в Могильові на Дніпрі, де знаходилося 6,5 осіб - півтора місяця (з перших чисел вересня до останньої акції 17-19 жовтня 1941 року). Гетто в Херсоні (Миколаївська область) проіснувало менше 3 тижнів - з 7 по 25 вересня 1941 року. Створюючи гетто в цих областях, нацисти, мали на меті: зібрання всіх євреїв міста для масового розстрілу в одному місці [68].

Знищенням євреїв в окупованій Одеській області займалися румунські війська. По всій Балтії, Україні, Білорусі, майже біля кожного невеликого міста, біля багатьох сіл знаходяться «ями» — яри, куди зганяли і розстрілювали чоловіків, жінок, дітей.

На Західній Україні німці і місцеве населення влаштували погроми вже наприкінці червня — початку липня 1941 р. У Львові 30 червня — 3 липня було вбито чотири тисячі євреїв, а 25-27 липня — близько двох

тисяч. Через кілька днів після захоплення німцями Луцьку там було вбито дві тисячі євреїв; з двадцяти семи тисяч євреїв Рівного двадцять одна тисяча була вбита в листопаді 1941 р.

Євреї центральної та східної України, яким не вдалося евакуюватися до приходу німців, потрапили в руки нацистів і розділили долю єврейського населення східноєвропейських областей. Наступ німецьких військ на схід і окупація ними великих територій СРСР привели до того, що під владу нацистів потрапила частина євреїв, які зуміли евакуюватися із західних районів країни на початку військових дій.

Із сімдесяти єврейських центрів довоєнної України, доля яких невідома, 43 були знищені ще в 1941 р., а решта — до середини 1942 року. Після заняття німцями наприкінці жовтня 1941 р. майже всього Криму, було вбито за активного сприяння місцевого населення близько п'яти тисяч кримських євреїв (кримчаків) і ще близько вісімнадцяти тисяч єврейських жителів [73].

У жовтні 1941 року в селі Богданівка було створено табір знищення румунськими окупантами. У грудні цього ж року через спалах епідемії тифу було вирішено знищити всіх в'язнів. Румунська влада почала масове вбивство євреїв 21 грудня 1941 року. Операцію знищення євреїв, приурочену до дня народження Сталіна, було названо «Подарунок Сталіну». Вони були змушені копати голими руками ями в промерзлій землі й складати в них тіла щойно розстріляних або спалених живцем у сараях товаришів по ув'язненню. Кількість жертв, знищених в Доманівському районі, перевищує 115 000 чоловік, з них близько 55 000 — безпосередньо в Богданівці [73].

24 жовтня 1941 року Харків був окупований Вермахтом. 5 грудня почався перепис населення міста, євреїв заносили в особливі «жовті» списки, до них було внесено 10271 ім'я харківських євреїв, серед яких більше 75 % становили люди похилого віку, жінки й діти. 14 грудня за наказом тогочасного військового коменданта Харкова генерала Путка-

мера всі євреї протягом двох днів зобов'язувалися переселитися у район ХТЗ. У робітничих бараках, які залишилися після будівництва заводу, організували єврейське гетто. За даними джерел, кожен день з території гетто виводили групи по 250–300 осіб. Їх вели на розстріли до Дробицького Яру. Уже на початку 1942 року припинило існувати гетто у Харкові. Також у яру проходили розстріли полонених червоноармійців і психічно хворих людей. В цілому, за даними Державного архіву Харківської області, там розстріляли близько 16 – 20 тисяч чоловік [47; 70].

У Генеральній губернії, до складу якої входила Східна Галичина, нацисти переселяли євреїв у гетто, а звідти, за винятком невеликої групи, яка опинилася в трудових таборах, їх незабаром доправляли до таборів смерті Собібор та Белжець, де й знищували. В перші дні окупації у деяких містах Галичини прокотилися єврейські погроми. У Львові за участі німців і місцевих жителів відбувся масовий погром. Протягом першого року окупації масові розстріли євреїв проходили на території Райхскомісаріату Україна (це територія Волині, Поділля а згодом і всієї Центральної України до Дніпра), який формально підпорядковувався Розенбергу і одночасно східнопруському гауляйтеру Еріху Коху. З часом проводили систематичні акції з розшуку євреїв, які ще залишились і переховувалися.

У липні 1941 року, до приходу німецьких і угорських військ до Кам'янця-Подільського, там проживало 12 тисяч євреїв, але вже до серпня за рахунок євреїв, яких угорська окупаційна влада вислала з Карпатської України їх кількість збільшилася до 26 тисяч. Упродовж двох днів з 26 до 28 серпня 1941 року за наказом обергрупенфюрера СС Фрідріха Скеля знищили 23 тисячі 600 євреїв [62].

У 1941 році на Буковині, Бессарабії та Придністров'ї, що перейшли під владу Румунії, також відбувалися масові вбивства. Зокрема, 22 жовтня 1941 року в Одесі вслід за замахом, під час якого загинуло 60 румунських і німецьких військових, румунський генерал Іон Антонеску віддав

наказ, за кожного вбитого солдата знищувати по 100 комуністів і за кожного вбитого офіцера — по 200 комуністів. У той же час з кожної єврейської родини було взято по одному полоненому, усіх заручників було доправлено у Дальник, де в цілому було знищено не менше 18 тис. євреїв. До приходу Червоної армії євреї, які залишилися, перебували в гетто. Румунською владою у грудні 1941 року було зареєстровано 44 417 євреїв, у листопаді 1943 року в Одесі залишилося всього 60 євреїв [58].

Так як і більшість угорських євреїв у 1944 році євреїв з анексованої Угорщиною Карпатської України, було вивезено до табору смерті Освенцим і відразу по прибуттю в табір у переважній більшості знищено в газових камерах. Місця з найбільшою кількістю вбивств євреїв в Україні [див. Додаток А].

Отже, місцеве населення ставилося до гітлерівської політики щодо євреїв неоднозначно: від виразного осуду до безпосередньої участі в екзекуціях. У перші дні гітлерівської окупації антиєврейські погроми відбулися в десятках міст і містечок України, а місцева поліція нерідко використовувалася німцями для пошуку, охорони арештованих та знищення євреїв. Водночас частина українців брала участь у рятуванні євреїв. А з часом кілька сотень тисяч євреїв воювало в складі Червоної армії. Загалом за період Другої світової війни фашисти знищили 6 млн. євреїв, – 63 % європейського і 36 % світового єврейства.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ПОДІЙ ГОЛОКОСТУ НА ХЕРСОНЩИНІ

3.1 Загальні відомості про Голокост на території Херсонщини

Термін «антисемітизм» виник 1879 р., вперше він зустрічається у памфлеті Вільгема Марра «Перемоги юдаїзму над германізмом». Термін повинен був характеризувати принципово новий етап в історії юдейсько-християнських зв'язків. У січні 1933 р., коли владу в Німеччині отримав Адольф Гітлер, антисемітизм став ідеологічним підґрунтям для націонал-соціалістичного руху як у внутрішній так і у зовнішній політиці 1933-1945 рр. [15].

За кількістю євреїв Україна посідала перше місце в Європі і друге в світі (після США). Особливістю розселення євреїв була їх висока концентрація в міських поселеннях. Так, тільки в п'яти містах (Одеса, Київ, Львів, Харків, Дніпропетровськ) в середині 1941 р. проживали 25% всіх євреїв України. Інша особливість полягала в наявності єврейських колгоспів, велика частина яких входила до складу чотирьох єврейських національних районів (Калініндорфський, Новозлатопольський, Сталіндорфський і Фрайдорфський) [див. Додаток Б].

Ще до захоплення міста німецькою армією близько двох третин єврейського населення Херсону було евакуйовано. 19 серпня 1941 року Херсон був захоплений німецькими окупантами. Вже 23 серпня зондеркоманда 11а видала наказ про реєстрацію і мітку євреїв міста. 27 серпня в с. Красне Калініндорфського району Херсонської області розстріляні 150 євреїв-біженців. 29 серпня в Херсоні були розстріляні 100 євреїв. В цілому, в серпні на окупованих територіях України було знищено 56 тис.

євреїв, у тому числі 250 в Херсонській області. В середньому щодня окупанти і їх посібники вбивали 1800 євреїв або 75 осіб щогодини [10].

20 серпня на міському кладовищі по Херсонському шосе фашисти розстріляли близько 5 тис. миколаївських євреїв. На Півдні України відмінністю від інших регіонів було те, що нацисти не вважали необхідним створювати гетто як місця концентрації та ізоляції євреїв, але й ті що створювалися існували нетривалий час.

3 вересня в селах Мендельдорф і Роттендорф (Калініндорфський район) було розстріляно 143 єврея. 6-го числа комендант Херсона оголосив про розстріл ще 110 євреїв. 10 вересня підрозділи оперативної групи «D» розстріляли 87 євреїв в Новому Бериславі і 98 в селищі ім. Кагановича (Херсонська область) 16 вересня підрозділ оперативної групи «D» в чотирьох населених пунктах Калініндорфського району (Бобровий Кут, колгоспи «Серп і молот», ім. Кагановича, ім. 1 Травня) розстріляли 1057 євреїв. Наступного дня ще у чотирьох населених пунктах (Калініндорфі, Штерендорфі, Юдендорфі, 21-у дільниці) розстріляли 1423 єврея. 18-го числа команди групи «D» розстріляли в селі Фрайлебен (Калініндорфський район) 416 євреїв. 19 вересня було розстріляно 178 євреїв в зерносовхоза Юркіно (Калініндорфський район). 22-го числа в Бериславі зондеркоманда 10а розстріляла 400 євреїв.

24 - 25 вересня зондеркоманда 11а провела "єврейську акцію" в Херсоні. Було вбито понад 8000 чоловік. У Каховці зондеркоманда 10а розстріляла 740 євреїв і в колгоспі Комінтерн (Калініндорфський район) 82 єврея. Наступного дня було розстріляно 392 єврея в с. Емес Калініндорфського району та 12 євреїв в Хорлах. У вересні також були розстріляні євреїв в Нововоронцовці (23 жертви) і в селищі № 33 Бериславського району (16 жертв). В цілому у вересні окупанти і їх посібники винищили в Україні близько 130 тисяч євреїв, в тому числі по 13 тисяч в Херсонській та Миколаївській областях. В середньому щодня на Україні умувляли приблизно 4300 євреїв або 180 осіб щогодини [10].

2-го жовтня 1941 р. патруль (4 людини) зондеркоманди 10а почав розстріли євреїв в Генічеську (Херсонська область). 4-го числа в с. Леніндорф (Скадовський район Херсонської області) зондеркоманда 10б розстріляла понад 1000 євреїв - жителів семи єврейських колгоспів. Патруль зондеркоманди 10а справив нові страти в Генічеську; в сукупності за два дні було розстріляно понад 300 осіб. 10-го числа було розстріляно понад 800 євреїв в Цюрупинську. 11 жовтня в с. Львове були розстріляні 70 євреїв. Цього ж дня були розстріляні і євреї в Скадовську - 250 жертв, в тому числі понад 150 жінок і дітей. 12 жовтня зондеркоманда 11а розстріляла 150 євреїв в Голій Пристані. 19-го числа в колгоспі «Піонер» (Калініндорфський район) були вбиті 84 єврея. 20 жовтня в Калініндорфі були розстріляні 25 євреїв. В цілому протягом жовтня на території України було вбито близько 100 тисяч євреїв, у тому числі в Херсонській області понад 2,5 тисячі. В середньому в жовтні на Україні щодня гинули 3200 євреїв або 134 людини щогодини [10].

Гетто в Херсоні було утворено в вересні 1941 р.. Згодом почалося переселення туди євреїв, цей процес супроводжувався виселенням людей, найчастіше – старих, німецьких, з квартир, будинків, їх побиттям. Необхідно зазначити, що євреї, яких направляли в гетто, брали з собою лише цінні речі, все інше вони залишали в місцях свого проживання. Залишене майно швидко забирали або німці, або місцеве населення [51].

Увесь район проживання євреїв огорожувався колючим дротом та охоронявся німецькими офіцерами, мешканцям гетто заборонялося куди-небудь виходити. З 16 вересня розпочалися перші розстріли єврейського населення. 24 вересня 1941 року гітлерівці вивезли їх на машинах за місто до протитанкового рову де і розстріляли. Отруйною рідиною вбивали дітей до 12 років, змашуючи нею їм губи. Після скидали в яму і закидали землею навіть тих, які ще були живими. За наказом німецького коменданта 18 вересня всіх євреїв села Чкалове, спочатку пограбували, а потім знищили. Така ж сама доля спіткала і 113 громадян на території

колгоспу ім. Сталіна, де загинули 40 жінок і 53 дитини. В м. Херсоні лише за осінь цього ж року розстріляли та замучили понад 10 тис. євреїв. Ситуація була настільки страшною та гнітючою, що люди в цій атмосфері втрачали розсудливість та чинили самогубства. Серед втрачених – відомі жителі міста: лікар-терапевт Баумгольц, лікар Айзеншток, вчитель Трейстер та інші. Лікар Богуславський і відомий спеціаліст-хірург Коган покінчили життя самогубством не витримавши знущань [12].

До початку 1942 року на Україні було знищено приблизно 1/3 залишившихся євреїв. Окупанти та їхні посібники фактично повністю «очистили» від євреїв Київську, Миколаївську, Херсонську області [див. Додаток В].

За розпорядженням міського коменданта Маттерна від 2 січня 1942 року, все єврейське населення міста зобов'язане було носити особливий знак у вигляді кола, виготовлений з тканини жовтого кольору. Його потрібно було носити так, щоб він був добре помітний – на верхньому одязі з правої сторони на грудях і на спині посередині. Тільки діти до 3 років звільнялися від обов'язкового носіння знака, людей, які не виконували цих наказів, одразу ж карали [55].

Далі події розвивалися дуже жорстоко: 11780 осіб єврейського походження було розстріляно в селі Зеленівка. Подібному масовому знищенню були піддані і жителі Калінінського (перед війною – Калінін-дорфського) району. Там убивства євреїв розпочалися вже в перші дні окупації фронтовими частинами. На території Ворошиловської сільради 3 вересня німецькі рядові бійці і офіцери кинули живими в колодязь 130 осіб. Опісля його закидали гранатами, але не всі загинули одразу. Нерідко жертв кидали в колодязі заживо, потім на них звалювали тяжкі камені, добивали вибухами гранат. Крики і стогін було чути з глибини колодязя, за спогадами очевидців, декілька днів. Усього, за неповними даними, в Калінінському районі було вбито і закатовано понад 4 тисячі євреїв.

15 січня 1942 року в селі Новосеменівка (Іванівський район) було розстріляно 5 євреїв командою оперативної групи «D». Протягом другої половини січня вони розстріляли 3206 євреїв: 2000 в Криму, решта - в Запорізькій, Донецькій областях та в Херсоні [10].

У лютому 1942 року також були розстріляні мінімум 400 євреїв зі змішаних шлюбів в Херсоні. В цілому в Україні в лютому загинуло 26 тисяч євреїв, з них приблизно 500 осіб у Херсоні. Щодня в середньому гинуло 900 євреїв або близько 40 осіб щогодини. 15 березня 1942 року в Асканії Нова були розстріляні 240 євреїв. Команди оперативної групи «D» протягом першої половини березня розстріляли 240 євреїв в Херсонській області. В середньому в Україні в березні місяці щодня гинуло 1200 євреїв, або 50 осіб щогодини.

Із колгоспів Херсонщини євреїв знищили протягом 1942 р. Надзвичайна жорстокість до них була і в інших населених пунктах області, станом на 7 листопада 1944 року було розстріляно: в Бериславі – 474 євреї, в Каховці – 2050, у Цюрупинську – 2000 євреїв, у Скадовську – 286, в Генічеському районі – 286 осіб єврейської національності, з них дітей від 2 до 10 років – 100 осіб, у Калінінському районі – 3749 осіб єврейської національності [див. Додаток Г].

Документи обласної Надзвичайної комісії про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх прибічників в м. Херсоні та Херсонській області засвідчують, що окупанти своєю нелюдською політикою завдали неабиякої шкоди не тільки євреям, але й місцевому населенню [50].

Так за 31 місяць окупації лише в місті Херсоні знищили близько 17 тис. євреїв. Загалом, за статистичними даними, наведеними А. Вайнером, що підтверджуються архівними джерелами, загальне число знищених євреїв було понад 30 тис. осіб, єврейського населення сіл було знищено 98 % [див. Додаток Д].

На початок 1944 року на Україні залишалися в живих 185 - 190 тис. євреїв. В січні - липні 1944 року - було вбито 1300 євреїв і депортовано понад 100 тис. євреїв до концтаборів Польщі.

Отже, всього було вбито в Україні близько 1,4 - 1,5 млн. євреїв. Таким чином, в Херсонській області було вбито 16,8 тисяч осіб (16 тисяч в 1941 році і 0,8 тис в 1942 році). Серед розстріляних були відомі в місті люди: лікарі Я. І. Коган, П. Н. Айзеншток, М. Б. Хасін, учитель Трейстер і багато інших. Крім доктора А. В. Баумгольца, не витримавши знущань, разом зі своєю сім'єю покінчив життя самогубством доктор Богуславський [66].

Кількість євреїв за переписом 1959 року - в Херсонській області - 10437 осіб [див. Додаток Е].

3.2 Відображення подій Голокосту в спогадах населення Херсонщини

Одними з основних джерел, що відображають результати нацистських злочинів у Херсонській області, є документи НДК, Херсонської міської та районних комісій [79].

Про масштаб злочинів проти єврейського населення міста дізнаємося із доповіді НДК «Про підсумки збитків і розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів та їхніх спільників у Херсонській області»: «...За час мого перебування на території нашої області фашистські окупанти розстріляли 28 541 особу, замучили – 43 589, угнали в рабство 37 499... За свідченнями очевидців і проведеним розслідуванням встановлено, що восени 1941 року в м. Херсоні було звіряче закатовано і розстріляно 10 тис. осіб із єврейського населення» [13].

Однак, в пізніше опублікованих матеріалах і в архівних документах НДК, про цілеспрямоване винищення єврейського населення Херсонщини повідомлялося лише в контексті міста. Коли ж мова йшла про райони області та сільську місцевість, використовували узагальнений термін «радянські громадяни». Цю особливість документів, відзначив дослідник теми Голокосту на Півдні України С. Єлісаветський, спираючись на дослідження С. Літвака: «...в Акті від 1 лютого 1944 р. про злочини гітлерівських загарбників у с. Чкалове по прізвищах наведено список 42 вбитих. Усі прізвища єврейські, однак слова «єврей» немає» [28].

Розстріли були провідним способом знищення євреїв Херсонщини. Також, у регіоні відомі поодинокі випадки застосування отруйних речовин для вбивства дітей, які зафіксовані у свідченнях жителів міста та сільської місцевості. Свідок масового розстрілу євреїв Херсона А. Местковський розповідав, що перед розстрілом дорослих у них відбирали дітей, німці діставали із валізи пляшки і підносили її до носу дитини, яка миттєво помирала, після цього, за його словами, її кидали до рову на очах у батьків [13].

Мешканка с. Новоберислав також згадує про певну отруйну рідину для вбивства єврейських дітей, котрим підносили вдихнути «жовту помаду» [65]. Однак питання про отруйні речовини для вбивства дітей під час Голокосту залишається дискусійним.

Перший розстріл євреїв в області, що зафіксований у матеріалах НДК відбувся 27 серпня 1941 р. поблизу колодязя у 3 км від с. Червоне Калініндорфського району. Тоді ж було вбито і скинуто до колодязю 150 євреїв-біженців із Бессарабії. Наприкінці вересня Айнзацгрупи «D» поліції безпеки і СД розстріляли більшість євреїв області, які залишилися в окупації, близько 10 тисяч осіб [35].

Главі Російського союзу євреїв - колишніх малолітніх в'язнів гетто і концтаборів, Праведнику світу Миколі Дорожинському було 11 років, коли в Херсоні почалася окупація. Він згадує: «Обстановка була жахли-

ва. Через два-три дні після початку окупації на центральних вулицях міста з'явилися перші повішені. На П-образних дерев'яних стійках висіли по 5-6 чоловік. Один дядечко, який важив, мабуть, кілограмів 150, своєю вагою обірвав мотузку. Ці нелюди почали вішати його знову. І так - кілька разів. Ночами п'яні німецькі солдати вривалися в будинки, хапали молодих дівчат і забирали гвалтувати. По місту водили начальника відділення міліції Копейкіна з вивіскою на грудях: «Я партизан і за це буду повішений». Так його і повісили. Брали заручників, розстрілювали їх. Розстріли проводилися в місті, біля трансформаторної вишки. По 10-12 єврейських чоловіків впрягали у віз замість коней і змушували їх щось возити по місту... » [30].

Еміль Чаусовський, мешканець с. Бобровий Кут згадував, як евакуювався з родиною біля с. Львове, долаючи Дніпро через переправу: «Переправитися було надзвичайно складно. Ті, кому не вдалося подолати Дніпро, були змушені повернутися до села. Ми, на нашій підводі, дісталися до Сталінграда, де переправилися через Волгу» [14].

Німецьке командування, у ході підготовки та знищенні єврейського сільського населення Херсонщини, дотримувалося певної схеми дій, яка передбачала ознайомлення з даними про чисельність євреїв у певному селі чи селищі, обговорення методів убивства євреїв із місцевою владою, пошуки місця вбивства, збирання євреїв в одному місці для взяття їх під варту, пересування до місця розстрілу та саму страту, а також організацію розподілу відібраного майна між службовцями та місцевими жителями. Це надто простежується у наведених нижче сюжетах зі свідчень і спогадів свідків тих подій.

О. Яцук, тогочасний староста сільської управи с. Бобровий Кут, в ході слідства у своїх показаннях розповів, що за кілька днів до розстрілу євреїв у селище прибули четверо осіб у цивільному одязі, які представилися співробітниками розвідки і мали такі ж самі права, що й гестапо.

Ввечері провели огляд та обхід будинків, де мешкали євреї, а вранці поїхали. Керівник гестапо Снігурівського району прибув до селища через кілька днів. 16 вересня 1941 р. до с. Бобровий Кут приїхали легковий і три вантажні автомобілі, в яких знаходилися начальник гестапо та 40 німецьких солдатів. Після цього було віддано наказ зібрати все населення села, та розділити людей на єврейську та неєврейську групи. Єврейську групу населення під вартою відправили до колодязя, де їх і розстрілювали впродовж дня невеликими групами. За день було убито 850 євреїв села, серед них 133 біженці з Бессарабії (з Котовська) [30].

У Калініндорфі 16 вересня також відбулися організовані масові розстріли. Й. Шох, колишній начальник місцевої районної поліції (з 13 листопада 1941 р. до 26 жовтня 1943 р.), на допиті 22 січня 1952 р. свідчив, що в перші дні окупації до Калініндорфа приїхала команда СС (9 чоловіків) очолювана офіцером на прізвище Лункен, який наказав зібрати жителів селища на збори, де з них виділили євреїв, а всім іншим наказали розійтися. М. Рябков, житель Калініндорфа, розповідав, що майже місяць працездатні чоловіки євреї селища були залучені на залізничні, будівельні та ремонтні роботи, де їх і розстріляли. Решту євреїв Калініндорфа зібрали неподалік молочно-товарної ферми, де їх спершу зачинили під вартою. 16 вересня з восьмої ранку акції з винищення єврейського населення продовжилися, людей групами підводили до протитанкового рову, наказували роздягатися та лягати, після чого розстрілювали. Речі убитих євреїв, майно з їхніх квартир звозили на колгоспний двір, де розміщувалося управління колгоспу. Частину речей було роздано німецьким дівчатам, які були переселені до Калініндорфа з інших місцевостей. За декілька днів там розстріляли до 2 тисяч осіб. Порожні єврейські господарства віддавалися німцями новим господарям із переселених або місцевих жителів. Це стало приводом для наступних суперечок, зокрема, за нерухоме майно, між євреями, що повернулися з евакуації після звільнення окупованих територій та новими власниками.

Практично в усіх місцях, де відбувався Голокост, були зафіксовані випадки розкрадання майна євреїв, наприклад, в Емесовській сільраді, де 26 вересня 1941 р. було розстріляно 119 євреїв 13-ї ділянки (Петрівське), 112 – 14-ї ділянки (Емес) та 161 євреїв – 16-ї ділянки (Майдорф). Є. Пузакова, місцева мешканка, розповідала, що у той день усіх євреїв зібрали у клубі під охороною з місцевих поліцаїв. За декілька днів, що вони перебували там, троє німців і староста Е. Дальман обшукали їх і відібрали усі цінні речі, гроші та одяг.

Цікавим є те, що іноді євреї намагалися вести діалог із поліцаями, розраховуючи на їхнє співчуття. Наприклад Фердман Кука, єврейка за походженням, просила поліцаїв, віддаючи їм ключі від своєї домівки, щоб вони сходили і принесли хліба для неї та її дітей. Але вони взяли ключі, провели обшук в її домівці, забрали хутрову шубу та інші дорогі речі, і віднесли своїм дружинам на квартиру, а хліб так і не принесли

У Скадовському районі розстріли єврейського населення сільської місцевості Херсонщини відбулися найпізніше. Мешканка с. Леніндорф Є. Лов розповідала, як 3 жовтня 1941 р. до селища раптово приїхали 30 німців, які відразу блокували село. Окупанти ходили по домівках і проводили арешти єврейських родин, яких направляли до приміщення сільської ради. Всього було заарештовано близько 450 євреїв і під конвоєм направлено до силосних ям, які були на відстані 1 км північніше села де й розстріляли [30].

Встановивши окупаційний режим, німці виділили привілейовану групу населення, – німців та інших місцевих мешканців, які погодилися на співпрацю з окупаційною владою, як наприклад старости та поліцаї. Тогочасний староста сільської управи у Бобровому Куті, місцевий житель О. Яцук, який безпосередньо був залучений до розподілу майна вбитих євреїв, на допиті 2 квітня 1944 р. свідчив, що керував акцією начальник гестапо, а виконавцями розстрілів були загони жандармерії та поліцаї, зокрема, Баранюк, Білий, Галаган, Дзюбак, Яценко, Василій і

Каная Ніканор. Еміль Чаусовський пише про холоднокривність, з якою вони страчували євреїв: «Був випадок, коли до Білого підходив один єврей і просив його не розстрілювати. Білий не звернув на це увагу, взяв і застрелив його, після чого кинув у колодязь» [14].

Також відомо, що українські селяни були задіяні для закопування трупів убитих під час масових страт у Калініндорфі за командування офіцера СС Лункена.

16 листопада 1944 р. С. Білий, тогочасний начальник поліції Шолом-Алейхемської сільської ради (у вересні–листопаді 1941 р. 6-ї ділянки (колгосп «Піонер»)), повідомив, що за сприяння місцевої поліції євреїв збирали у приміщенні школи і невеликими групами по 25–30 людей вивозили у вантажівці до місця розстрілу біля колодязя. За словами Білого, майно вбитих євреїв було продано через торги [1], хоча місцевий мешканець В. Андрущенко розповідав, що начальник поліції особисто назбирав повну підводу речей, заїжджав до себе додому і найцінніше залишав собі [2].

Р. Розенберг, якій вдалося врятуватися від розстрілу за допомогою пасивної участі Білого, також свідчить про мотиви поведінки С. Білого, як про цілковито корисливі. Вона була поміж останніх євреїв, яких вели на розстріли до колодязя. Дівчинка сказала німецькому офіцерові, що не єврейка, і Білий це підтвердив. Якийсь час вона була у будинку С. Білого і розповіла йому, що її тітка, яку розстріляли разом з іншими євреями, закопала на городі найбільш цінні речі, й, для того щоб узяти теплі речі попросила посприяти та дістати їх. Вони разом пішли до неї на подвір'я і знайшли схованку, С. Білий дав дівчинці теплу хустину, а всі інші речі забрав собі [64].

Також про інші спроби порятунку єврейського населення дізнаємося зі спогадів Марії Сапожкової, мешканки Малої Сейдеменухи. Вона розповідає, про єврейську молоду жінку Аню Бізер, яка мешкала в м. Кривий Ріг і літом приїхала до батьків народжувати першу дитину. Дів-

чина потрапила до колгоспної ферми, куди зігнали всіх євреїв під час облави. Почувши, що всіх євреїв знищать, вона розхвилювалась і почала народжувати. Народивши дитину, в набитому людьми корівнику, молода жінка від страхів, думок та хвилювання втратила розум: «...Коли колону приречених вели на розстріл, люди зі сльозами та обуренням дивилися на цей жах. Аня йшла вся закривавлена, а через плече у неї було перекинуто немовля, з якого тягнулася пуповинка. Одна з жінок, жительок Калініндорфа, спостерігала, як гнали колону євреїв, в якій була і Аня. Вона тихенько оклинула її і хотіла вихопити з колони. Однак Аня зовсім не зреагувала на оклик. Поліцай Федір Силкін і Мамай відштовхнули жінку і суворо сказали: «Що? Ти теж просишся сюди?». Жінка злякалася і зі страхом відступила» [29].

У Юдендорфі (с. Чкалово Фрайлебенської сільської ради) восени 1941 р. розстріляли 73 біженці з Бессарабії єврейського походження, трупи яких кинули до колодязю у 6 км від села. 18 вересня 1941 р. було розстріляно 416 місцевих євреїв. Ті злочини детально зафіксовані у матеріалах допиту жителя 2-ї ділянки (Юдендорф), очевидця тих подій Б. Каца 18 березня 1947 р. – місцевого єврея, який зумів врятуватися. Він розповідав, що орієнтовно 2 чи 3 серпня 1941 р. до їхнього села з міста Котовського приїхало близько 150 осіб - евакуйованих жителів єврейської національності, де і зупинилися: «...Зокрема, були дві мої рідні сестри Уляна і Пося, останні перебували у мене на квартирі. У вищевказаний час увечері до мене в квартиру прийшли поліцейські Дидиченко Григорій, Вакка Федір (засуджений), арештували моїх родичів і привели їх під зброєю до селищної школи, де їм зв'язали руки і конвоювали після цього до місця розстрілу...» [29]. Через декілька днів, 20 серпня 1941 р., до нього в квартиру прийшло декілька поліцейських, серед яких були Дидиченко Григорій та Вакка Федір, і розпочали обшук квартири з приводу пошуку золота. Б. Каца вибіг з квартири та сховався в окопі у городі і вже у селищі після цього не з'являвся. Цей спогад зафіксував один із не-

багатьох відомих успішних випадків втечі. Спроби допомоги євреям, що наведено вище, хоч і не були масовими, але демонструють те, що місцеве населення не було байдужим до долі євреїв. Потрібно враховувати ступінь небезпеки, на яку ішли односельчани вдаючись до подібних дій, піддаючи загрозі своє життя і життя близьких.

Іноді жителям єврейських аграрних поселень вдавалося евакуюватися. Після визволення територій з-під окупації відразу багато з них намагалися повернутися на свої попередні місця проживання. В цілому, про повернення евакуйованого і мобілізованого єврейського населення до місць довоєнного проживання, де відбувся Голокост, відомо мало.

З документів, які зберігаються в Державному архіві Херсонської області, відомо, що у березні 1944 р. багато колишніх жителів Калініндорфа почали шукати можливість повернутися до своїх домівок. Для цього євреї відправляли листи до місцевих партійців з проханням надати відповідні виклики (документи, потрібні для безперешкодного пересування) для переїзду. Наприклад, мешканець Калініндорфа Б. Арав писав до голови Калінінінського районного виконавчого комітету: «...працював у Калініндорфській МТС до евакуації як комбайнер. Евакуювався з сім'єю у серпні 1941 р. У цей час проживаю у Саратовській області. Тепер прошу Вас вислати мені виклик для проїзду додому» [4].

У 1945 р. 50 сімей і 64 демобілізовані повернулися з евакуації до с. Калінінське. Досить цікавим є виявлений Н. Кузововою лист офіцера Червоної армії майора Оксенкруга до відомого радянського письменника Іллі Еренбурга. Восени 1944 р. військовий розповів редакції газети «Червона зірка» про цілковиту байдужість місцевої влади та населення з приводу повернення євреїв з евакуації до рідного Калініндорфа [74]. «Нащо ви прибули? Кому ви потрібні? Ніхто вас не кликав» [5], – з цими словами зустрів евакуйованих тодішній голова Калініндорфського райкому. Тут, більше всього, був прояв побутового антисемітизму, оскільки на державному рівні антисемітська кампанія почалася тільки за кілька

років. Завдяки цілій низці заяв, скарг і звернень до посадовців ступенів апарату ЦК, частина населення змогла повернутися на власні довоєнні місця проживання. Проте життя у післяокупаційний період було важким, адже євреям доводилося обстоювати право власності на нерухоме майно, відбудовувати господарства та шукати душевний спокій після усвідомлення факту трагедії, яка забрала життя їхніх рідних і близьких, що поховані у братських могилах із позначкою «радянським мирним громадянам».

Друга половина 1940-х рр. ознаменувала собою новий наступ радянського режиму на культуру та духовне життя місцевих євреїв. Зокрема, у с. Калінінському (до 1944 р. Калініндорфі), с. Бобровий Кут та с. Мала Сейдеменуха під час свят євреї проводили моління у підпіллі, оскільки не змогли відкрити жодної синагоги [74].

Отже, окупація стала страшною трагедією і для міського, і для сільського єврейського населення Херсонщини. Нерідко, нічого навіть не підозрюючи, люди взагалі не намагалися утікати і залишалися у місцях свого проживання з надією та вірою у цивілізоване відношення німців до мирного населення. Потрібно також враховувати й особливості сільської місцевості Півдня України. Степові зони з відкритими просторами, які простягнулися на багато кілометрів, не сприяли втечі, навпаки, важко було знайти хоч би якийсь тимчасове сховище. Тому, всупереч намаганням окремих місцевих мешканців допомогти євреям вижити, цілковита більшість їх загинула. Місця розстрілів і масових поховань також були досить нетиповими, наприклад, багато вбивств здійснювалося неподалік великих старих господарських колодязів.

ВИСНОВКИ

Національна історіографічна школа Голокосту існує як у самодостатньому вигляді, так і у межах одного із напрямів української історіографії Другої світової війни. Свідченням цього є безліч публікацій у наукових журналах, збірках вузькоспеціалізованих наукових конференцій і у окремих узагальнюючих монографічних працях. Багато інформації про події Голокосту потрапило до індивідуальних та колективних монографічних праць, авторами яких розглядається окупаційний режим у різних проблемно-тематичних питаннях, часто дотичних.

Слідчі матеріали, які є важливими для дослідників цієї теми, необхідно ретельно зіставляти, а також порівнювати з іншими джерелами, тому що вони фіксують різні причини та пояснення одних і тих самих фактів. Матеріали кримінальних справ і спогадів свідків показують, що акції зі знищення єврейського населення сільської місцевості відбувалися досить організовано та оперативно. Зважаючи на це і той факт, що більша частина місцевих жителів до кінця не знала про справжні наміри окупаційної влади або не усвідомлювала міри покарання за допомогу єврейському населенню, порятунок євреїв місцевими жителями був досить складною і ризикованою справою. Проте і такі події мали місце.

Традиційно Голокост розглядають в 4 етапи: перший – січень 1933 – серпень 1939; другий - вересень 1939 – червень 1941; третій – червень 1941 – осінь 1943; четвертий – зима 1943 – травень 1945.

Есесівська Служба безпеки у травні 1941 року, перед нападом на СРСР, сформувала чотири Айнзацгрупи «А», «В», «С» і «D». Вермахт надавав айнзацгрупам свободу дій в своєму тилу, а також сприяв їм – постачав всім необхідним, забезпечував транспортом, оперативно ін-

формацією. На території України євреїв розстрілювали айнзацгрупи «С» і «D».

За умов гітлерівської окупації в період Другої світової війни більшість єврейського населення західноукраїнських регіонів зазнала тотального знищення. У цілому жертвами Голокосту стали майже 1,6 млн українського єврейства. У Бабиному Яру в Києві тільки за декілька днів у вересні 1941 гітлерівці вбили близько 34 тис. євреїв.

Місцеве населення ставилося до гітлерівської політики щодо євреїв неоднозначно: від виразного засудження до прямої участі в екзекуціях. Формою опору єврейського населення гітлерівському геноциду на теренах України були повстання в гетто та таборах смерті. Найбільш підготовленим було повстання 22 вересня 1942 в гетто містечка Тучин.

За час з 1941 по 1945 рік на українських територіях було вбито близько 3 000 000 цивільних осіб – українців і представників інших етносів, з яких біля 900.000 євреїв, які проживали на території України.

Наслідки II світової війни були непоправними для єврейського населення України, особливо в демографічному плані. Культура штетлів – «ідишкайт», що почала руйнуватися ще під час I світової війни, зникла майже остаточно. Близько 100 тис. євреїв не повернулися до своїх домівок із евакуації, мова ідиш втратила більшість носіїв.

Перші повоєнні роки позначилися досить високою міграційною активністю єврейського населення України. Більшість із тих, хто евакуювався 1941 року в східні регіони СРСР, намагалися повернутися до своїх домівок. Реевакуація ускладнювалася штучними перешкодами, що робила влада, а також проявами в окремих містах УРСР антисемітизму, навіть до погромів, так як це трапилося в Києві у вересні 1945 року. Причиною останнього, серед іншого, була гостра житлова криза.

Багато євреїв виїхало з СРСР до інших країн. Відповідно до угоди Польського комітету національного визволення й урядом УРСР з України мали змогу переселятися до Польщі громадяни польської та єврейсь-

кої національності, які до 17 вересня 1939 були польськими громадянами. У період від 10 жовтня 1944 до 15 вересня 1946 р. 30 408 євреїв перетнули українсько-польський кордон. 1945–46 понад 20 тис. євреїв виїхали з Чернівецької області до Румунії.

В період німецької окупації 1941–1944 рр. на території Херсонщини загинуло понад 72 тисячі людей. Серед яких були євреї, роми, партизани, військовополонені, пацієнти психіатричної лікарні та інші громадяни.

В Херсоні та області майже одразу після встановлення німецького окупаційного режиму та організації апарату насильницької розправи розпочалася реалізація політики «остаточного розв'язання єврейського питання». У період Голокосту у масовому знищенні євреїв було задіяно як регулярні німецькі частини, так і місцевих жителів окупованих сіл, а також, у сільській місцевості Херсонщини, було задіяно співробітників нижчих ланок управління німецької та української допоміжної поліції, жандармерії, бургомістри, районні шефи (районні старости), старости сіл, керівники держгоспів і громадських господарств. Специфіка сільської місцевості та географії регіону не сприяла порятунку єврейського населення, для якого рішення про розстріл було несподіваним та раптовим. Багато євреїв опинилося в евакуації або були мобілізовані у Червону армію. Частина з них загинула на фронті, а інша, після звільнення окупованої Херсонської області у 1944 р., – спробувала повернутися додому.

Слід зазначити, що Голокост – це не лише єврейське питання. Геноцид, расизм, націоналізм можуть торкнутися будь-якого народу, зупинити фашизм, що зароджується, неможливо без знання історії Голокосту, без відновлення пам'яті про кожного єврея, що загинув в період Шоа. Тому вивчення страшного минулого – не тільки збереження пам'яті про загиблих, а й одна з умов життя в сучасному світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. File 1623/0083.00001910, Reel 83, RG-31.018M, Postwar war crimes trials related to the Holocaust, United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC.
2. File 1623/0083.00001915, Reel 83, RG-31.018M, Postwar war crimes trials related to the Holocaust, United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC.
3. Венгер А. Голокост у спогадах неєвреїв (за матеріалами Сталіндорфського району Дніпропетровської області). / А. Венгер, О. Каковкіна. // Проблеми історії Голокосту. – 2015. – №7. – С. 7–15.
4. Державний архів Херсонської області. – Ф. П-139. – Оп. 1. – Вяз. 1. – Спр. № 7. – Арк. 4.
5. Державний архів Херсонської області. – Ф. П-139. – Оп. 1. – Вяз. 1. – Спр. № 6. – Арк. 3.
6. Заводяний В. Калінінське у літописах та спогадах. – Херсон: ВАТ «Херсонська міська друкарня», 2008. – С. 124–141.
7. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи»: Закон України від 13 грудня 2001р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002 . – №11. – С. 81.
8. Злочинства німецько-фашистських загарбників на Херсонщині (документи і матеріали). – Херсон: Видавництво «Наддніпрянська правда», 1948. – 77 с.

9. Ільїн В. Останні жнива: Сторінки Голокосту: вересень 41-го – фінал єврейського землеробства на Півдні України / В. Ільїн // Южанин. – 2006. – 20 верес. – С. 1-2.
- 10.Круглов А. Трагедия Бабьего Яра в немецких документах / Круглов А. — Д. : Ткума; Лира ЛТД, 2011. — 140 с.
- 11.Круглов А. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. Хроника событий. – Могилев-Подольский, 1997. – 100 с.
- 12.Москаленко В. Оккупация. Херсон 1941-1943 год / В. Москаленко // Взгляд. – 2005. – 5 мая (№ 18). – С. 2.
- 13.Херсонщина за часів нацистської окупації. 1941–1944 рр. / Упоряд.: В. Баранюк, О. Стукалова, О. Шинкаренко. – Херсон: Херсонська обласна рада; Державний архів Херсонської області, 2010. – Бібліотечка архіву. – Вип. 13. – 65с.
- 14.Чаусовский Эмиль. Воспоминания о Бобровом Куте // Еврейские земледельческие колонии Юга Украины и Крыма. – С.499–513.
- 15.Шайкин И. История евреев Херсона / И.М. Шайкин // Запорожские еврейские чтения. Запорожье, 1999. – Вып. 3. – С. 205-209.

Література:

- 16.Абакунова Г. Знищення євреїв на окупованих нацистами радянських територіях в історіографії радянської України 40-х років ХХ століття / Г. Абакунова // Матеріали міжнародної конференції «Злочини тоталітарних режимів в Україні: Науковий та освітній погляд» (21 – 22 листопада 2009 р., Вінниця). – Київ: НІОД; Український центр вивчення історії Голокосту; 2012. – С. 90 – 100.
- 17.В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи / В'ятрович В. — Львів : Мс, 2006. — 140 с.

18. Винокурова Ф. Міжнаціональні відносини на українсько-польському прикордонні у 1939–44 рр.: огляд документальних джерел Державного архіву Вінницької області / Ф. Винокурова // Проблеми історії Голокосту : науковий журнал / Всеукраїнський Центр вивчення Голокосту «Ткума». — Д. : Ткума ; Ліра, 2010. — № 5. — С. 43–55.
19. Гон М. Варіативність ролей спостерігачів у час реалізації геноцидального процесу / М. Гон // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів «Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини», 23–24 жовтня 2009 року: збірник наукових праць. — Д. : Ткума, 2010. — С. 4–16.
20. Гон М. Єврейська візія українського і польського націоналізмів (1923–1941 рр.) / М. Гон // Проблеми історії Голокосту : науковий журнал / Всеукраїнський Центр вивчення Голокосту «Ткума». — Д. : Ткума ; Ліра, 2010. — № 5. — С. 21–35.
21. Гончаренко О. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941 – 1944 рр.): монографія / Гончаренко О.М. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – 600 с.
22. Гончаренко О. До питання про участь місцевого населення у порятунку євреїв на території Райхскомісаріату Україна (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // УІЖ. — 2010. — № 1. — С. 128–141.
23. Горенштейн Н. Явление Холокоста: обзор научных исследований / Н. Горенштейн // Экономические и гуманитарные исследования регионов. — Ростов-на-Дону, 2012. — № 2. — С. 85–92.
24. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування української модерної нації XIX – XX ст. / Я.Й. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
25. Гузенков С. До питання про місце теми Голокосту в українській історіографії / С. Гузенков // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост»,

- Київ, 28 – 30 вересня 2012 р.: Статті та повідомлення. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2013. – С. 90 – 96.
26. Долгорученко К. Нацистська антисемітська пропаганда на території «генерального округу Дніпропетровськ»: історіографічний огляд / К. Долгорученко // Історія та географія: Збірник наукових праць. – Х., 2013. – Випуск 47. – С. 193 – 200.
27. Елисаветский С. Исследование истории Холокоста в Украине в украинской историографии (1991 – 2000) / С. Елисаветский // Холокост. Доклады на Восьмой Ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике / отв. ред. К.Ю. Бурмистров. – М., 2001. – С. 70 – 75.
28. Єлісаветський С. Голокост на Півдні України (1941–1944) // Голокост і сучасність. – 2003. – № 1 (7). – С. 8–9.
29. Задирко Г. Масове винищення єврейського населення Херсонської та Миколаївської областей у період окупації 1941-1945 років / Г. Задирко. // Acta studiosa historica, Миколаїв. – 2014. – С. 137–145.
30. Капарулін Ю. Голокост євреїв-аграріїв Херсонщини // Голокост і сучасність. – 2019. – С. 31-47.
31. Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання» / Ковба Ж. — К. : Дух і Літера, 2009. — 296 с.
32. Кононенко В. «Єврейське питання» та ОУН-УПА під час другої світової війни та в перші повоєнні роки / В. Кононенко // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів «Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини», 23–24 жовтня 2009 року: збірник наукових праць. — Д. : Ткума, 2010. — С. 308–315.
33. Круглов А. К вопросу о количестве евреев, уничтоженных эйнзатцгруппами в 1941–1943 гг. // Голокост і сучасність. – 2008. – № 1. – С. 58–59. 29

- 34.Круглов А.И., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия». – Днепро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума», 2016. – 564 с.
- 35.Куницький М. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941 – 1944 рр.): монографія. – К.: ПП «НВЦ «Профі», 2014. – 564 с.
- 36.Курило Т. Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича «Ставлення ОУН до євреїв: Формування позиції на тлі катастрофи». — Львів : Мс, 2006. — 140 с. / Т. Курило, І. Химка // Україна модерна. — 2008. — № 13. — С. 252–265.
- 37.Медведовська А. До питання про сучасну українську історіографію Голокосту / А. Медведовська // Сторінки історії: Збірник наукових праць. – Вип. 35. – К.: НТУУ «КПІ», 2013. – С. 189 – 196.
- 38.Михальчук Р. Голокост на території Рівненщини під час німецької окупації (1941– 1944 рр.) автореферат дисертації кандидата історичних наук 07.00.01 / Р. Михальчук. // Острог. – 2014.
- 39.Міхман Д. Историография Катастрофы. Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы / Д. Михман. — Д. : Ткума; Дива, 2005. — 448 с.
- 40.Нахманович Р. В. Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. Український історичний журнал. – 2007. – № 3 (474). – С. 76–97.
- 41.Патриляк І. Військова діяльність ОУН (Б) у 1940–1942 роках / Патриляк І. — К., 2004. — 598 с.
- 42.Першина Т. С. Фашистский геноцид на Украине, 1941 – 45 [Текст] / Т. С. Першина. – АН УССР. Ин-т истории. – К.: Наукова думка, 1985. – 170 с.
- 43.Подольский А. Проблема коллаборации на Украине в период Холокоста: некоторые аспекты исследования и историографии / А. По-

- дольський // Друга світова війна та доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції. – К., 2007. – С. 381 – 392.
44. Подольський А. Украинское общество и память о Холокосте: попытка анализа некоторых аспектов / А. Подольський // Евроазиатский еврейский ежегодник – 5768 (2007 / 2008). – М.: Паллада, 2008. – 592 с.
45. Подольський А. Дослідження з історії Голокосту в сучасній українській історіографії: нові підходи / А. Подольський // Катастрофа и Сопротивление украинского еврейства (1941 – 1944) / ред.-сост. С.Я. Елисаветский. – К., 1999. – С. 26 – 37.
46. Подольський А. Дослідження проблем антисемітської пропаганди в пресі часів нацистської окупації в сучасній українській історіографії / А. Подольський // Наукові записки / Збірник. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. – С. 7 – 14.
47. Скоробогатов В. А.. Харків у часи німецької окупації (1941—1943). — Харків : Прапор, 2006. — 376 с.
48. Слободинський Д. Питання порятунку єврейства українцями в контексті історіографії Голокосту / Д. Слободинський // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Випуск 74 (№ 7). – С. 135 – 139.
49. Степаненко Ю. Бабин Яр на Тенводе / Ю. Степаненко // Вечерний Николаев. – 1992. Масове винищення єврейського населення Херсонської та Миколаївської областей.
50. Сугацька Н. Масове знищення єврейського населення в сільській місцевості на півдні України в період німецької окупації (1941-1943 рр.) / Н. Сугацька // Південний архів: Іст. Науки : Збірник наукових праць. – Херсон, 2006. – Вип. 2. – С. 280-284.
51. Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / под ред. М.Д. Гольденберга. — Николаев, 2012. — 392 с.

- 52.Суковатая В. Осмысление Холокоста как источник формирования философии Другого во второй половине XX в. / В. Суковатая. // Проблемы історії Голокосту Дніпропетровськ. – 2016. – С. 145–160.
- 53.Щупак І. Українські рятівники євреїв під час Голокосту: питання історіографії. / І. Щупак. // Історіографічні дослідження в Україні. – 2017. – С. 240–303.
- 54.Щупак І., Абакунова Г. Вивчення Голокосту в Україні / І. Щупак, Г.Абакунова // Проблеми історії Голокосту: Науковий журнал. – Випуск № 4. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», ПП Ліра ЛТД, 2007. – С. 61 – 75.

Інтернет ресурси:

- 55.«Вінок на могили мучеників» з Книги Скорботи України. Херсонська область [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.krai.lib.kherson.ua/en-kniga_pam2.htm
- 56.Encyclopedia of the Holocaust, In Association with Yad Vashem, The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority, Dr. Robert Rozett and Dr. Shmuel Spector, Editors, Yad Vashem and Facts On File, Inc., Jerusalem Publishing House Ltd, 2000. URL: <https://www.yadvashem.org/ru/holocaust/ussr/einsatzgruppen.html> (дата звернення: 22.03.2020).
- 57.Gregorovich A. World War II in Ukraine: Chronology of the War in Ukraine. URL: <http://www.infoukes.com/history/ww2/page-25.html> (дата звернення: 22.03.2020).
- 58.Hausleitner M., Odessa / Lexikon der Holocaust, P. 167.
- 59.In memoriam. Помер останній учасник повстання в таборі смерті Собибор // Історична правда: <https://www.istpravda.com.ua/ukr/short/2018/01/14/151902/>

60. John R. Angolia/Hugh P. Taylor: Uniforms, Organization & History of the German Police Volume 1. p. 124, 308. URL: http://mirknig.su/knigi/military_history/26916-uniforms-organization-and-history-of-the-german-police-volume-2.html (дата звернення: 22.03.2020).
61. Joseph B. Schechtman. The life and times of Vladimir Jabotinsky: The last years. — Eshel Books, 1986. — P. 409. URL: <https://www.amazon.com/Fighter-Prophet-Years-Vladimir-Jabotinsky/dp/0935437495> (дата звернення: 22.03.2020).
62. Klaus-Michael Mallmann, Kamenez-Podolsk / Lexikon der Holocaust, P. 115–116.
63. Patrick Dempsey Babi-Yar: a jewish catastrophe. P. A. Draigh (Publishing), 2005 с. 152. URL: <https://www.amazon.com/Babi-Yar-Catastrophe-Patrick-Dempsey/dp/1904115039> (дата звернення: 22.03.2020).
64. Rita, Rozenberg. Interview 43387. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at the United States Holocaust Memorial Museum on [Jan 25 2019].
65. Yahad-in Unum archives. Trip No. 48 UK. Witness No. 2189 UK. 13.05.2017.
66. В степях Херсонских. Журнал «Лехаим», июль 2006 – тамуз 5766 – 7 (171) <https://lechaim.ru/ARHIV/171/VZR/h1.htm>.
67. Вайнер А. Поиски свидетелей. Проект «Камни и память» Шоа на Херсонщине. URL: http://www.yadvashem.org/yv/ru/remembrance/names/witnesses_kherson.asp (дата звернення: 22.03.2020).
68. Голокост в Україні. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D1%81%D1%82_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D

- 1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96 (дата звернення: 22.03.2020).
- 69.Гриневич Л.В., Гриневич В.А. Євреї в Україні. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2005. – 672 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Evrei_v_Ukraini (дата звернення: 22.03.2020).
- 70.Карпюк Г. Трагедія, про яку дехто не дуже хотів знати. «Дзеркало Тижня». 2006. № 49. URL: <https://web.archive.org/web/20081209085420/http://www.dt.ua/3000/3150/55411/> (дата звернення: 22.03.2020).
- 71.Катастрофа. Нацистская политика уничтожения еврейского народа и этапы Катастрофы // Электронная еврейская энциклопедия. URL: <https://eleven.co.il/jewish-history/holocaust/15341/> (дата звернення: 22.03.2020).
- 72.Ковба Ж. Роль Митрополита Шептицького в рятуванні галицьких євреїв у часи Голокосту. Православные католики Одессы ✧ УГКЦ. 2008. URL: <http://www.cerkva.od.ua/home/33/43------.pdf> (дата звернення: 22.03.2020).
- 73.Котляр Ю. Богданівська трагедія — Голокост проти єврейського населення. Друга світова війна і доля народів України: 3-я Всеукраїнська наукова конференція. м. Київ, 27-28 жовтня 2008 р. Тези доповідей URL: http://www.kby.kiev.ua/komitet/conference/Kotlyar_3.pdf (дата звернення: 12.03.2020).
- 74.Кузовова Н. М. Єврейська община Херсонщини в 1944–1960 рр. (за документами фондів партійного архіву Херсонського обкому КП(б)У – КПУ) // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2014. – № 2. – С. 113: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VAPSV_2014_.

75. Лисенко О.Є. Евакуаційні заходи урядів УРСР і СРСР на території УРСР в роки Великої вітчизняної війни СРСР 1941–1945. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. - 672 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Evakuacijni_zakhody_urjadiv_URSR_I_SRSR (дата звернення: 12.03.2020).
76. Лисенко О.Є., Пилявець Р.І. Радянсько-німецькі договори 1939. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Radiansko_nimetski_1939 (дата звернення: 12.03.2020).
77. Мікульонок І. Бабин Яр пам'ятає... Газета Національного технічного університету України. Київський політехнік. Київ, 2013. № 29. URL: https://kpi.ua/babyn_yar (дата звернення: 12.03.2020).
78. Народ.Ру. URL: <http://nurnbergproces.narod.ru/011/9.htm> (дата звернення: 12.03.2020).
79. Подольський А.Ю. ГОЛОКОСТ . Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2004. - 688 с.: іл.. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Golokost> (дата звернення: 19.03.2020).
80. Сайт інституту Яд Вашем (Ізраїль). URL: http://www.yadvashem.org/yv/en/about/institute/killing_sites_catalog_details_full.asp?region=Wolyn (дата звернення: 19.03.2020).
81. Сайт інституту Яд Вашем (Ізраїль). URL: <http://www1.yadvashem.org/namesru/faqPrint.html> (дата звернення: 19.03.2020).
82. Скороход О. "Розстріли у Бабиному Яру – це не лише історія Голокосту", - історик Віталій Нахманович. Цензор.НЕТ. URL: https://censor.net.ua/resonance/408622/rozstrli_u_babinomu_yaru_tse_ne_

lishe_storya_golokostu_storik_vtalyi_nahmanovich (дата звернення: 22.03.2020).

83.Энгель В.В. Курс лекций по истории евреев в России. Российский правовой портал: Библиотека Пашкова. URL: <https://constitutions.ru/?p=4472> (дата звернення: 22.03.2020).

84.Яременко В. Кто, коли і як загинув у Бабиному Яру. Історична довідка до 75-х роковин злочину. Український інститут національної пам'яті. URL: <http://www.memory.gov.ua/news/khto-koli-i-yak-zaginu-u-babinomu-yaru-istorichna-dovidka-do-75-kh-rokovin-zlochynu> (дата звернення: 22.03.2020).

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Місця з найбільшою кількістю вбивств євреїв в Україні [68].

Прапор	Регіон	Жертви
	<u>Автономна Республіка Крим</u>	27 000
	<u>Вінницька область</u>	157 000
	<u>Волинська область</u>	109 000
	<u>Дніпропетровська область</u>	35 000
	<u>Донецька область</u>	16 000
	<u>Житомирська область</u>	55 000
	<u>Закарпатська область</u>	100 000
	<u>Запорізька область</u>	10 000
	<u>Івано-Франківська область</u>	132 000
	<u>Київська область</u>	60 000
	<u>Кіровоградська область</u>	10 500
	<u>Луганська область</u>	2 000
	<u>Львівська область</u>	302 000
	<u>Миколаївська область</u>	23 000
	<u>Одеська область</u>	117 000
	<u>Полтавська область</u>	10 000
	<u>Рівненська область</u>	95 000
	<u>Сумська область</u>	3 000
	<u>Тернопільська область</u>	132 000
	<u>Харківська область</u>	12 500
	<u>Херсонська область</u>	18 000
	<u>Хмельницька область</u>	115 000
	<u>Черкаська область</u>	20 000
	<u>Чернівецька область</u>	11 000
	<u>Чернігівська область</u>	4 000
Всього		1 580 000

Додаток Б

Розподіл євреїв на території України по областях [10].

Накануне войны на территории Украины (в современных границах) проживали около 2,7 млн. евреев. По отдельным областям они распределялись следующим образом:

Винницкая	141 825	Донецкая	65 556
Днепропетровская	129 439	Житомирская	125 007
Запорожская	40 321*	Киевская	297 409
Кировоградская	26 419	Крымская	65 452
Луганская	19 949	Николаевская	38 402*
Одесская	272 000*	Полтавская	46 928
Сумская	16 363	Харьковская	136 746
Херсонская	28 000*	Хмельницкая	121 335
Черниговская	31 887	Львовская	355 000
Ивано-Франковская	140 000	Тернопольская	136 000
Ровенская	112 000	Волынская	123 000
Закарпатская	123 000	Черновицкая	102 000

ДОДАТОК В

Винищення єврейського населення України в 1941 році [10].

ИТОГ 1941 г.								
С 22 июня до 31 декабря 1941 г., то есть за 193 дня, на Украине оккупанты и их пособники истребили свыше 450 тыс. евреев. По месяцам и областям жертвы распределяются следующим образом: (в тыс. чел.).								
	Июнь	Июль	Август	Сентябрь	Октябрь	Ноябрь	Декабрь	Всего
Львовская	св. 1	11	св. 0,2	ок. 1	0,47	2	3	18,7
Волинская	0,4	1,8	1,6	1,5	0,6			ок. 6
Ровенская	0,5	0,8	3	2,5		св. 15		22
Черновицкая	0,1	св. 8	0,5			1,7		10,5
Тернопольская		ок. 9	0,15	0,5	1,5	0,6	1	12,5
Житомирская		ок. 2	ок. 9	26,5	св. 4,5	св. 3		45
Хмельницкая		1,8	32,5	1		0,8		35,2
Одесская		ок. 1	2,2	3,5	16	3	29	54,7
Винницкая		0,8	2,5	16	7	10	13	49,3
Ивано-Франковская		0,3	св. 1		20	0,5	ок. 5,5	27,3
Киевская			1,5	39,5	7	св. 1		49
Николаевская			св. 1	ок. 13		0,1		14
Черкасская			0,5	3	св. 6	1		10,5
Кировоградская			0,5	св. 5	0,1	0,3		5,9
Херсонская			0,25	св. 13	св. 2,5			16
Днепропетровская			0,5	1	15,5	0,3	ок. 4	21,3
Полтавская				0,5	5	4,5		10
Донецкая					ок. 9	0,3	1,5	10,8
Запорожская					ок. 2,2	1		3,2
Черниговская					0,53	0,7		1,3
Харьковская					0,3	0,1	1	1,4
Сумская						ок. 2		2
Крым						1,3	22	23,3
23 области	2	св. 36	св. 56	св. 127	ок. 100	св. 50	80	450

ДОДАТОК Г

Винищення єврейського населення України в 1942 році [10].

ИТОГ 1942 г.

Нижеследующая таблица дает представление о количестве убитых на Украине евреев
(в тыс.) и их распределении по областям и месяцам:

Область	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Всего
Одесская	14,5	9	6	0,5	—	1,2	—	—	1				32,2
Винницкая	22	10	5	10	8,3	7	—	7	1,5	4	1	0,1	76
Харьковская	9,5	0,1	0,1			0,1							9,8
Николаевская	3,2		2,4										5,6
Крым	2,7	0,3	0,7	0,2	0,1	0,1	2,5						6,5
Хмельницкая	1			2	4	25	3,8	5	11	7,5	11,5		70,8
Житомирская	0,6	0,2		0,5	2	0,2	0,7						4,2
Донецкая	0,6	1,8	0,2	3,5					0,1				6
Кировоградская	0,5	2,3	0,3		0,6								3,8
Львовская	0,5		13		2,2	3	8,5	68	24	11,5	23	10	164
Днепропетровская	0,4		1		3,5		2						7
Полтавская	0,4			1,5	0,5								2,4
Ивано-Франковская	0,4		4,5	15	7,5	2		4	25	10	2	3	73,5
Запорожская	0,6	1	3,7										5,3
Черкасская		0,5	0,1	2		1,4					0,1	0,4	6
Черниговская	0,1				1,3								1,4
Сумская		0,5											0,5
Херсонская		0,5	0,3										0,8
Тернопольская			0,7	1		1		26	17	12	6,5	2,5	66,7
Киевская	0,1	0,1	0,5								0,1		0,8
Ровенская					12		5	28	11	20			76
Волынская						11	7	39	30	4	3,6	0,5	95
Луганская								0,2		0,5	1,8		2,5
23 области	57,1	26,3	38,5	36,1	43,5	52	29,5	177,2	120,6	69,5	49,5	16	716,5

Таким образом, в 1942 г. на Украине было истреблено минимум 716 тыс. евреев, а с добавлением возможно неучтенных жертв — до 750 тыс. Из них 214 тыс. были вывезены

ДОДАТОК Д

Винищення єврейського населення України в 1941–1944 рр. [10].

ИТОГ 1941 — 1944 гг.

Нижеследующая таблица дает представление о количестве жертв-евреев в 1941—1944 гг. и их распределении по годам и областям:

Область	1941	1942	1943	1944	Всего
Львовская	18,7	164	80,5	3,5	266,5
Тернопольская	12,5	66,7	46,4	0,5	126
Ивано-Франковская	27,3	73,5	8,6	0,2	109,5
Волынская	6	95	1,5		102,5
Ровенская	22	76			98
Винницкая	49,3	76	4,4	0,4	130
Хмельницкая	35,2	70,8	0,5		106,5
Одесская	54,7	32,2	0,2	0,4	87,5
Черновицкая	10,5				
Житомирская	45	4,2	0,6		49,8
Киевская	49	0,8			49,8
Николаевская	14	5,6			19,6
Херсонская	16	0,8			16,8
Черкасская	10,5	6	0,5		17
Кировоградская	5,9	3,8			9,7
Днепропетровская	21,3	7			28,3
Полтавская	10	2,4			12,4
Донецкая	10,8	6			16,8
Запорожская	3,5	5,3			8,8
Черниговская	1,3	1,4			2,7
Харьковская	1,4	9,6			11
Сумская	2	0,5	0,5		3
Крым	23,3	6,5			29,8
Луганская		2,5			2,5
Закарпатская				95	95
25 областей	450	716,5	143	100	св. 1400

Таким образом, на Украине было уничтожено минимум 1400 тыс. евреев, а с добавлением неучтенных жертв — около 1,5 млн. евреев.

ДОДАТОК Е

Кількість євреїв за переписом 1959 року [10].

КОЛИЧЕСТВО ЕВРЕЕВ НА УКРАИНЕ СОГЛАСНО ПЕРЕПИСИ 1959 Г.	
Область	Кол-во евреев
Днепропетровская	73 256
Донецкая	42 501
Запорожская	20 811
Луганская	13 939
Полтавская	12 287
Сумская	6 259
Харьковская	84 192
Винницкая	50 157
Житомирская	42 048
Закарпатская	12 169
г. Киев	153 466
Киевская	14 783
Кировоградская	9 505
Львовская	30 030
Черниговская	12 562
Хмельницкая	19 050
Черкасская	13 110
Черновицкая	42 140
Крымская	26 374
Николаевская	121 377
Одесская	20 277
Херсонская	10 437
Волынская	1 500
Ивано-Франковская	3 900
Ровенская	2 600
Тернопольская	1 600
25 областей	840 311

Источник:
Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. УССР. М., 1963—С. 1
174—178.